

ГОДИШНИК
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Философски факултет

Книга Докторанти

ANNUAL
OF SOFIA UNIVERSITY
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

Faculty of Philosophy

Postgraduate Students Book

СОФИЯ 2021

SOFIA 2021

ТОМ/VOLUME 6

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
Философски факултет
Книга Докторанти

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“
Faculty of Philosophy
Postgraduate Students Book

Том/Volume 6, 2021

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
PRESSES UNIVERSITAIRES „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
СОФИЯ • 2023 • SOFIA

Съставител: проф. д.н. Иван Кабаков

Рецензенти:

Проф. д.пс.н. Соня Карабельова

Проф. д.пс.н. Ирина Зиновиева

Проф. д.ф.н. Стилиян Йотов

Проф. д.п.н. Николай Найденов

Проф. д-р Румяна Коларова

Проф. д-р Силвия Минева

Проф. д-р Веселин Дафов

Доц. д-р Милена Миланова

Доц. д-р Елица Лозанова – Белчева

Доц. д-р Милен Любенов

Доц. д-р Христо Карагъзов

Доц. д-р Петър Станоев

Доц. д-р Герасим Петрински

Доц. д-р Стойчо Стойчев

Гл.ас. д-р Любимка Маркова Андреева

Гл.ас. д-р Симеон Петров

Гл.ас. д-р Мария Коцева – Тикова

Гл.ас. д-р Силвия Станчева

Гл.ас. д-р Борис Костов.

Гл.ас. д-р Милен Миланов

Гл.ас. д-р Людмил Денев

Гл.ас. д-р Велислава Петрова

Гл.ас. д-р Иво Страхилев

Редакция на текст и библиография: гл.ас. д-р Мария Аврамова

Технически секретар: Ирена Черешарова

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Философски факултет

2023

ISSN 2534–935X

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	5
Професионално направление „Социология, антропология и науки за културата“	7
ЕМОЦИОНАЛНА РЕГУЛАЦИЯ ПРИ ДЕЦАТА ОТ ПРЕДУЧИЛИЩНА И НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ ОБЗОР НА ИНСТРУМЕНТИ ЗА ОЦЕНКА / EMOTIONAL REGULATION IN CHILDREN OF PRESCHOOL AND PRIMARY SCHOOL AGE OVERVIEW OF ASSESSMENT INSTRUMENTS Боряна Атанасова Теодосиева / Boryana Atanasova Teodosieva	9
ПЪРВОНАЧАЛНА АПРОБАЦИЯ НА ВЪПРОСНИК ЗА ОЦЕНКА НА РОДИТЕЛСКИ БЪРНАУТ (РВА) / INITIAL VALIDATION OF THE BULGARIAN VERSION OF THE PARENTAL BURNOUT ASSESSMENT Весела Вълкова Аравена / Vessela Aravena	28
ПСИХИЧНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ КАТО ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПРОБЛЕМ / MENTAL WELL-BEING AS A RESEARCH PROBLEM Милана Валериевна Иванова / Milana Valerievna Ivanova	42
САМООЦЕНКА И СОЦИАЛНА АДАПТАЦИЯ В ПЕРИОД НА РЕХАБИЛИТАЦИЯ ПРИ ПАЦИЕНТИ С РАК НА ГЪРДАТА. КОНТРОЛИРАНО ИЗСЛЕДВАНЕ / SELF-ESTEEM AND SOCIAL ADAPTATION IN A PERIOD OF REHABILITATION IN PATIENTS WITH BREAST CANCER. A CONTROLLED STUDY Нина Милкова Петкова / Nina Milkova Petkova	56
Професионално направление „Психология“	77
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТО COVID-19 ПЕРЕД ЧУЖДЕСТРАННИТЕ ИНВЕСТИЦИИ В ЛИВАН / COVID-19 CHALLENGE FOR INTERNATIONAL INVESTMENTS IN LEBANON Огнян Стефанов Янков / Ognyan Stefanov Yankov	79
ЕС И РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЯ – МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ И ВЛИЯНИЕ СЛЕД ПЕРИОДА НА ПРЕИМЕНУВАНЕ / EU AND REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA – INTERNATIONAL RELATIONS AND INFLUENCE AFTER THE RENAMING PERIOD Илче Димовски / Ilche Dimovski	94

ПРЕДГОВОР

В Годишника на СУ „Св. Климент Охридски“ / Книга „Докторанти“ за 2021 г. са представени част от професионалните направления и специалности във Философски факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Сборникът включва общо 6 статии в професионалните направления 3.2. „Психология“ и 3.3. „Политически науки“. Обичайно статиите са оценени от двама рецензенти, чиито препоръки са отразени при окончателното публикуване на докторантските изследвания.

В своята статия „Емоционална регулация при децата от предучилищна и начална училищна възраст“ *Боряна Теодосиева* изследва действието на коментираната регулация като е обръща специално внимание на нейната роля за развитието на социални компетентности. Проучени са съвременни източници в научната литература свързани с използването на три основни метода за оценка на емоционалната регулация при децата в предучилищна и начална училищна възраст. В статията са представени също така и различни превантивни програми за развитие на социално-емоционални умения сред деца и ученици в световен мащаб, както и инструменти за измерване на ефекта от интервенциите.

„Първоначална апробация на въпросник за оценка на родителски бърнаут“ е целта на изследването на *Весела Аравена*. В него се разглежда концепцията за синдром на родителски бърнаут и се описва инструмент за неговата оценка. Данните, които са получени от изследването са върху извадка от 407 родители на минимум едно дете до 18-годишна възраст. Извършен е експлораторен факторен анализ чрез въпросник за оценка на родителски бърнаут като получените резултати са извлечени следните компоненти: 1) Изтощение, 2) Преди и сега 3) Непоносимост и 4) Емоционално дистанциране. Баловете по четирите компонента, както и общият бал са с много добро равнище на вътрешна съгласуваност (алфа на Кронбах: 0.93, 0.94, 0.85, 0.80). Проведените Т-тестове показват малко на брой значими връзки между социално-демографските характеристики и четирите дименсии на конструкта. Стойностите за големина на ефекта обаче са пренебрежимо малки и остават обект на допълнително изследване.

Милана Иванова изследва „Психичното благополучие като изследователски проблем“. В своята статия авторът се фокусира върху феномена на психичното благосъстояние като в изследването се описват използваните в литературата понятия за благополучие, идентифицират се основни проблеми при неговото изследване, разглеждат се различни концепции за благоденствие, представят се компонентите на субективното благополучие, както и се посочват теоретичните подходи при неговото изследване.

„Самооценка и социална адаптация в период на рехабилитация при пациенти с рак на гърдата“ е темата на статията на *Нина Петкова*. В основата на изследването е поставена концепцията за качество на живот на пациента, което в Европа се разбира като неразделна интеграция от физическо, психическо, емоционално и социално функциониране на дадено лице. Дизайнът на изследването е свързан с използването на експериментална група, като получените резултати се съпоставят между участниците по различни показатели. Всички участници са изследвани с два въпросника като резултатите от тях са обработени спрямо конкретните норми на тестовете. Изследваните лица са в период на рехабилитация, след лечение на рак на гърдата, а етапът на рехабилитацията е до две години.

Огнян Янков изследва „Предизвикателството COVID-19 пред чуждестранните инвестиции в Ливан“ като глобално предизвикателство, което изисква глобален отговор. В статията е разгледано влиянието, което оказва пандемията както върху икономиката на Ливан, така и върху инвестиционния процес. Обект на изследването са чуждестранните инвестиции в Ливан и свързаните с тях проблеми.

В своята статия „ЕС И Република Северна Македония – международни отношения и влияние след периода на преименуване“ *Илче Димовски* идентифицира взаимната „умора“ на ЕС и Северна Македония като причина за проблемите на страна в процеса на интеграция. Същевременно се отчита обстоятелството, че Северна Македония и другите страни от Западните Балкани извън ЕС са сериозно геостратегическо предизвикателство, но също така и че отлагането на преговорите ще има трайни политически и икономически последици. В изследването са поставени поредица от въпроси каквито са: дали „Отворените Балкани“ са алтернатива на ЕС? Със своето отношение ЕС оставя ли място на Западните Балкани да бъдат обект на евразийски геостратегически интереси? Готова ли е Северна Македония да започне процеса на предприсъединителни преговори с ЕС, или очаква политическа “награда” в подкрепа на отстъпките, които направи в спора за името с Гърция? Предлаганите отговори са поставени в контекста на политическите и икономическите последици от отлагането на членството на Северна Македония в ЕС.

В заключение би могло да се посочи, че статиите на докторантите, включени в Годишника на СУ „Св. Климент Охридски“ / Книга „Докторанти“ за 2021 г. запазват и развиват високите стандарти на научно-изследователската дейност във Философски факултет.

Проф. д.н. Иван Кабаков
заместник-декан – докторанти, постдокторанти и млади учени,
външни проекти, PR и културни събития
Професионално направление „Философия“

**Профессионально направление
„Психология“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 6, 2021

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 6, 2021

ЕМОЦИОНАЛНА РЕГУЛАЦИЯ ПРИ ДЕЦАТА ОТ ПРЕДУЧИЛИЩНА И НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ ОБЗОР НА ИНСТРУМЕНТИ ЗА ОЦЕНКА

БОРЯНА АТАНАСОВА ТЕОДОСИЕВА

Анотация. Статията разглежда конструкта емоционална регулация в полето на детското развитие и по-специално периода на предучилищната и начална училищна възраст. Обърнато е внимание на ролята на емоционалната регулация за развитието на социални компетентности в процеса на взаимоотношения с другите – родители, връстници, учители. Разгледани са промените във възрастов план с акцент върху различните методи, използвани за измерване на социално-емоционалните умения при децата. Направен е обстоен обзор на съвременни източници в научната литературата за използването на три основни метода за оценка на конструкта емоционална регулация при децата в предучилищна и начална училищна възраст. Те включват: самоотчетни въпросници, въпросници, попълнени от родители или учители (рейтингови скали) и конкретни поведенчески задачи (задачи за изпълнение), поставени на изследваните лица. Представени са някои от най-често използваните инструменти в емпиричните изследвания с деца, като все още не е установена мярка за „златен стандарт“. Обърнато е внимание и на няколко превантивни програми за развитие на социално-емоционални умения сред деца и ученици в световен мащаб и съответните инструменти за измерване на ефекта от интервенциите.

Ключови думи: емоционална регулация, инструменти за измерване, предучилищна възраст, ученици, деца, SEL програми

EMOTIONAL REGULATION IN CHILDREN OF PRESCHOOL AND PRIMARY SCHOOL AGE OVERVIEW OF ASSESSMENT INSTRUMENTS

Boryana Atanasova Teodosieva

Abstract. The article examines the emotional regulation construct in the field of child development and in particular the period of preschool and primary school age. Attention is paid to the role of emotional regulation in the development of social competencies in the process of relationships with others – parents, peers, and teachers. Age-related changes are examined, with an emphasis on the various methods used to measure social-emotional skills in children. A comprehensive review of modern sources in the scientific literature on the use of three main methods for evaluating the constructs of emotional regulation and self-regulation in children of preschool and primary school age was made. These include – self-report questionnaires, questionnaires completed by parents or teachers (rating scales), and specific behavioral tasks given to the subjects. Some of the most commonly used instruments in empirical research with children are presented, with no ‚gold standard‘ measure yet established. Attention is also paid to several preventive programs for the development of socio-emotional skills among children and students worldwide and the corresponding tools for measuring the effectiveness of the interventions.

Keywords: emotional regulation, measurement tools, preschool age, students, children, SEL programs

ВЪВЕДЕНИЕ

Социалната компетентност се разглежда като показател за адаптация и развитие в ранна детска възраст и се отнася до уменията на децата да формират и поддържат взаимоотношения с другите. В последните десетилетия се отделя все повече внимание на емоциите и поведението и как те се свързват с ежедневните социални интеракции с връстниците.

Емоциите играят важна роля при формирането на субективното благополучие на децата. На прага на училището се разкрива необходимост от възможности за социално-емоционална подготовка на децата. Процесите в дефинираната от Ерик Ериксън четвърта психосоциална криза предполагат постигане на баланс между трудолюбие, системно полагане на усилия и справяне с чувството за малоченност (Ериксън, 1996, с. 166). Децата на тази възраст би трябвало да са способни да се научат да контролират своите емоции и поведение, макар и в по-опростена форма. Шест-седемгодишните познават чувствата, които изпитват, и правят опити за задържане и регулиране на емоционални изрази в съответствие с това, което социалната им среда очаква. Емоционалната компетентност на стартиращите училище е от решаващо значение за социалния и образователен успех и по-нататъшното им развитие като личности.

Много изследвания и официални доклади показват, че ако децата не постигнат минимални социални и емоционални умения (SES) на около шестго-

дишна възраст, те вероятно ще бъдат изложени на риск в следващите етапи на тяхното развитие (Koltcheva, Coelho, 2022). В световен план тази проблематика има своето развитие в последните двадесет години, а в български условия тепърва става актуална. В България все още липсват системни изследвания в областта. Научните постижения по въпросите за социално-емоционалното развитие на децата са частични и тепърва се слага началото на по-задълбочена работа в тази посока. Проблем представлява и липсата на ясен стандарт и подходящи инструменти за измерване на социално-емоционалните умения при децата, в частност на емоционалната регулация.

Изготвянето на бъдещи програми, насочени към подкрепа развитието на социално-емоционалните умения в образователната сфера, е със съществена значимост с цел превенция на социално изключване, агресия и тормоз, отпадане от училище, различни видове рискови поведения (Haggerty, Elgin, Woolley, 2011).

1. ДЕФИНИЦИИ НА ПОНЯТИЕТО ЕМОЦИОНАЛНА РЕГУЛАЦИЯ

Саморегулацията е цялостна конструкция, която описва способността да се регулират емоциите, познавателната сфера и поведението като цяло. В литературата се среща частично припокриване на понятията саморегулация и емоционална регулация. Това се наблюдава и в подбора на батериите за измерване на социално-емоционалната компетентност на децата, които включват и поведенчески, и емоционален компонент. Характерът на саморегулацията по отношение на нейната структура продължава да подлежи на обсъждане. Допълнително усложнение идва и от различната и противоречива употреба на терминологията в отделните области на изследване. Регулирането на емоциите обикновено се разглежда като относително различно, въпреки че се свързва реципрочно с познавателните аспекти на саморегулацията. Те често се разделят на елементи, свързани с фокусиране на вниманието и контрол от по-висок ред. Поведенческата регулацията се използва, за да опише леснозабележимите начини, които децата прилагат широко, и уменията за саморегулиране в ежедневен контекст (напр. изчакване на реда им, следване на инструкции и т.н.). Въпреки това, поведенческата саморегулация също се използва за обозначаване на всекидневното приложение на изпълнителните функции (работна памет, инхибиращ контрол и когнитивна гъвкавост), които се смятат по същество за познавателни процеси (Howard, Vasseleu, 2020).

Ефективната емоционална регулация като правило се явява резултат от съвместната работа на чувствата, мислите и действията. Тя се отнася до страстиите, които използваме, за да приспособяваме емоционалното си състояние до комфортно ниво на интензивност, така че да можем да постигнем целите си. Изард смята, че съществуват три начина за регулация на емоциите:

посредством други емоции, когнитивна регулация и двигателна регулация. Когнитивната регулация предполага използването на процесите на внимание и мислене за преодоляване на нежеланата емоция или установяване на контрол над нея. Двигателната регулация предполага въвличане на произволно управлявани мускули във физическа активност, която намалява активността на емоционалното преживяване (Изард, 2017, с. 266).

1.1 Ролята на родителите за развитие на емоционална регулация

Връзката родител–дете през ранните години формира основата за здравословно социално и емоционално развитие. В ежедневието, свързаното с емоциите родителско поведение на майката, се счита за важен фактор, който предсказва екстернализирани и интернализирани проблемни поведения. Реакциите на майката към емоциите на децата в предучилищна възраст, обсъждането на емоциите и емоционалната експресивност в семейството съставляват основна част от социализацията. Разговорите и преживяванията, които грижещите създават, могат да оформят вътрешните работни модели на децата за себе си и света като цяло. Повечето автори, работещи по темата смятат, че това от своя страна подпомага развитието на ефективна емоционална регулация и социални умения. Усилията на родителите за социализация се проявяват по различни начини, включително как възрастните реагират на поведението и чувствата на другите и как те се възприемат и обсъждат съзнателно и подсъзнателно около детето (Eisenberg, Spinrad, Eggum, 2010).

1.2 Ролята на учителите за развитие на емоционална регулация

В периода на ранно детство се развиват способностите за регулиране на емоциите чрез моделиране, усвояване на език и социални взаимодействия. В предучилищна възраст децата с по-добре развита регулация и разбиране на своите собствени и чужди преживявания са по-склонни да развият положителни взаимоотношения с връстници и учители. Ето защо е важно да се разберат механизмите, които стоят в основата на това как децата в предучилищна възраст развиват емоционална компетентност и кои фактори влияят на този процес.

През предучилищните години средата извън семейната структура също оказва влияние върху развитието на детето. Малките разбират емоциите чрез ежедневните си взаимодействия с техните учители и връстници. Все повече изследвания (Li, Shen, Kang, 2022) акцентират върху контекста на класната стая, тъй като се смята, че учителите също участват в много от същите практики, каквито преди са били използвани при родителите. Скорошни проучвания признават учителите в предучилищна възраст като решаващи посредни-

ци в развитието на емоционалната компетентност на децата. Емоционалната подкрепа и чувствителността на учителите в общуването им с малките допринасят за естественото надграждане на адаптивни, социални и регулативни умения на територията на детската градина.

1.3. Развитие на емоционалната регулация във възрастов план

Умението за здравословна емоционална регулация се развива през цялото детство и специфичните нейни стратегии, които детето използва, се променят с възрастта. Емоционалната регулация изисква волево управление на емоциите – способност, която се засилва постепенно в резултат на развитието на мозъчната кора и на грижите от страна на близките, които помагат на децата да контролират трудните чувства. Доброто начало в саморегулацията през първите две години допринася значително за самостоятелността и овладяването на познавателните и социалните умения (Бърк, 2012, с. 172).

1.3.1. Ранно детство

В ранното емоционално развитие от първостепенно значение е как децата достигат до разбиране на собствените и чуждите емоционални състояния. През първата година вокалното и лицевото им отразяване е един от основните начини за постигане на емоционална регулация. В процеса на взаимодействие най-често възрастният несъзнавано учи бебето, като му показва как възприема и разбира състоянието му (Ханчева, 2019, с.233).

През първите месеци от живота си бебетата лесно изпитват силни емоции, които могат да се повлияят от реакциите на другите. Вдигането на рамо, нежното говорене, пеене, люлеене са част от средствата за успокоение, които помагат на малкото да се утеши. С развитието на фронталните дялове на мозъчната кора се развива и толерантността на бебето към стимулацията. С помощта на пълзенето и ходенето бебетата си помагат в отдалечаването и приближаването, което също подкрепя саморегулацията.

Ролята на родителите за изграждането на регулативните умения е от съществено значение от най-ранна детска възраст. Грижещите се, които разчитат и реагират със съчувствие на бебешките емоционални знаци, обикновено помагат на малкото да се успокои по-лесно. Установено е, че тези деца се интересуват и повече от изследване на средата, което допълнително обогатява саморегулативния им опит. При силно възбудени бебета, чиито родители изчакват и не го успокояват навременно, се подкрепя бързото изпадане в силен дистрес. Децата стават тревожни, а мозъчните структури, отговарящи за регулацията на стреса и емоциите, не се развиват достатъчно (Бърк, 2012, с. 178).

Осигуряването на стабилна основа както в емоционален, така и в когнитивен план е изключително важна за изграждането на социалното познание

и компетентности. Чувството за сигурност осигурява свободата на децата да бъдат любопитни и да са откриватели във физическия, социалния и психичния свят. Непротиворечивите, честни назовавания на преживявания и емоции развиват разпознаването на вътрешния свят и представляват първа стъпка по посока овладяването на екстремните афективни състояния (Ханчева, 2019, с. 237).

1.3.2. Предучилищна възраст

В предучилищна възраст децата се превръщат в сложни социални същества, които формират първите си приятелства, изследват нови роли и общуват с другите. С развитието на езика и Аз-концепцията се подкрепя и емоционалната регулация. Между 2 и 6 години децата постигат по-добро разбиране на собствените и чуждите чувства. В този период по-често преживяват самоосъзнати емоции и емпатия и това спомага за напредък в полето на нравствеността (Бърк, 2012, с. 244). С усвояването на езика, три-четиригодишните умеят все повече да изказват на глас различни стратегии за намаляване на емоционалната възбуда. Често ползвани стратегии са волевият контрол за потискане на импулсите и изместването на вниманието.

Изследванията сочат, че влиянието на родителите е от огромно значение за емоционалната регулация. Родителите, които откликват с топлота и обясняват стратегии за управление на чувствата, засилват уменията на децата за справяне със стреса. Установено е, че децата на родители, които рядко изразяват положителни емоции, омаловажават чувствата на другите и трудно контролират своите собствени, имат чести проблеми с емоционалната регулация (Бърк, 2012, с. 246).

1.3.3. Начална училищна възраст

В начална училищна възраст емоционалната регулация има бърз напредък и се влияе от повишаването на социалното сравнение и интереса към одобрението на другите. Учейки се да управляват отрицателните емоции, децата знаят, че това влияе на взаимоотношенията и на потребността да бъдат приети от групата на връстниците. Колкото е по-добре развита емоционалната регулация, толкова повече нараства самооценката. Това от своя страна повишава чувството на Аз-ефективност и води до оптимистична нагласа и просоциално поведение. Децата, които показват поведенчески проблеми в училище, са склонни да изпитват трудности при регулирането на емоциите. Те не умеят да задържат отрицателни емоции, които често се появяват с по-висока интензивност или дълга продължителност. Описаното състояние се нарича емоционална дисрегулация и води до редица предизвикателства на територията на образователните институции, както и у дома.

В средното детство и годините на началното училище се очаква децата да станат опитни в управлението на чувствата си. Тъй като прекарват повече време в социума от връстници, се налага учениците по-добре да предвиждат как се чувстват другите, особено когато изразяването на емоции става по-успешно маскирано и разнообразно с възрастта (Бърк, 2012, с. 316).

2. ИНСТРУМЕНТИ ЗА ОЦЕНКА НА ЕМОЦИОНАЛНАТА РЕГУЛАЦИЯ

Емоционалната регулация описва процеса на реагиране, управление и промяна на емоционалните реакции спрямо актуалните потребности и цели на индивида. Механизмите, включени в регулирането на емоциите, отдавна са поставени под въпрос и това търсене е довело до разработването на множество припокриващи се и противоречиви теории, всяка със съответните методи за измерване. Разпространението на разнородни теоретични основи затруднява универсалното разбиране и измерване на разглеждания конструкт. Като се имат предвид тези трудности, инструментите трябва да бъдат внимателно подбрани, за да съответстват на предпочитаната теоретична рамка, тъй като методът на измерване отчасти ще повлияе на дефиницията и възприятието за емоционална регулация (Girgis, Paparo, Kneebone, 2021).

През последните няколко десетилетия изследванията върху емоционалната регулация (ER) се увеличават. ER е важна за разбирането на здравословното психологическо развитие на децата и протичането на детските психически разстройства (Liu, Chen, Tu, 2017). В теоретичната и емпирична литература дефицитите в емоционалната регулация се разглеждат при различни интернализиращи и екстернализирани разстройства при деца. Регулирането на емоциите се определя като модулиране на емоционалната възбуда, за да се насърчи оптимално ниво на взаимодействие с околната среда. Тази способност е един от най-важните компоненти на здравословното социално, емоционално и когнитивно развитие.

Измерването е основна трудност при изучаването на емоционалната регулация на децата, тъй като методите на наблюдение и поведенчески задачи са скъпи и отнемат време, а инструментите за самоотчет са неподходящи за деца в предучилищна възраст и ученици в начално училище (Vahidi et al., 2022). Последните емпирични изследвания показват, че подобряването на социално-емоционалните умения като съвестност и самоконтрол води до по-високи учебни постижения и по-добри умения за справяне и адаптация в живота. Въпреки това, както теоретичните, така и емпиричните доклади пораждат опасения относно надеждността на различните методи, използвани за измерване на социално-емоционалните умения. При едно скорошно проучване, в извадка от 3997 френски ученици, се сравнява надеждността и валидността на трите

ведещи метода за измерване – самоотчетен въпросник, въпросник, докладван от учителя и поведенческа задача. Въпреки прогнозите на повечето изследователи, че поведенческата задача е най-добрият метод, резултатите от проучването разкриват друго. Обработените данни сочат, че въпросникът, попълнен от учителите е по-предсказуем за поведенческите резултати на учениците и за техния прогрес, а поведенческата задача е най-малко предсказуема. Тези нови проучвания предполагат, че изследователите може да не използват оптимални инструменти за измерване на социално-емоционалните умения при децата (Boon-Falleur et al., 2022).

2.1. Типове инструменти и проблеми при измерването на социално-емоционалните умения

Към настоящия момент при обзор на съвременната литература се посочва използването на три основни метода за оценка на конструктите емоционална регулация и саморегулация при децата в предучилищна и начална училищна възраст. Те включват самоотчетни въпросници, въпросници, попълнени от родители или учители и конкретни поведенчески задачи, поставени на изследваните лица. Все още не е установена мярка за „златен стандарт“. Всеки от тези методи има своите предимства, но едновременно с това крие риск от потенциални отклонения. Неточността на измерителните инструменти за социално-емоционални умения могат да доведат до неточни заключения и евентуално подвеждащи препоръки, особено в малки извадкови проучвания. Необходимо е тези инструменти да бъдат валидни и надеждни и да осигуряват сходни резултати, когато се повтарят при едни и същи условия (Boon-Falleur et al., 2022).

2.1.1. Самооценъчни инструменти

Тези инструменти предлагат директно попълване от изследваните лица на предварително подготвени въпросници. При децата е необходимо да се вземе предвид развитието на грамотността за разбиране на точните инструкции и предпочитаните отговори. Самоотчетните въпросници са засегнати от „пристрастието към социална желателност“, което възниква, когато изследваните лица съзнателно или несъзнателно предоставят данни, които могат да бъдат разгледани благоприятно от другите. Отговорите на децата и учениците могат да бъдат повлияни от редица фактори като контекста на попълване, индивидуалните познавателни умения на детето и способността му да разбира зададените въпроси (Howard et al., 2019). Също така трябва да се вземе предвид дължината на въпросника, необходимото време за отговаряне, както и мотивацията на децата да участват в изследването.

2.1.2. Рейтингови инструменти (попълвани от родители и учители)

Въпросниците, попълнени от възрастните, са рейтингови. Обикновено се събират данни от възрастни, които познават детето добре (напр. родители, учители, възпитатели) и честотата на ежедневното му саморегулиращо се поведение в емоционални, познавателни и поведенчески области. Предимствата на този подход включват фокусиране върху ежедневно саморегулиращо се поведение. Това улеснява събирането на данни без тежест за децата участници. Предизвикателствата обаче се подчертават от събраните данни: отговорите на родителите и педагозите по една и съща мярка, за едно и също дете, корелират слабо. Надлъжните данни не винаги улавят свързаните с възрастта промени при децата (Howard et al., 2019). Въпросниците, попълвани от родители или учители, също са изложени на „референтното пристрастие“. Те могат да бъдат допълнително повлияни от субективни впечатления, недостатъчно наблюдение или от погрешни интерпретации на детското поведение.

2.1.3. Задачи за изпълнение

Подходите, базирани на задачи, се опитват да въведат по-голяма обективност и последователност в улавянето на детското саморегулиращо се развитие. При този подход децата са помолени да изпълнят задача, за която се смята, че изисква саморегулация. Налице са специфични поведенчески критерии, които определят успешния завършек.

Поведенческите задачи осигуряват обективно измерване и са по-малко засегнати от пристрастия. Въпреки това, те са повлияни от когнитивни фактори като време за реакция, точност или IQ. В допълнение, поведенческите задачи измерват ефективността по време на експеримента, а не средното ниво на изпълнение за по-дълъг период от време. Предизвикателствата включват въпроси какво точно се измерва с тези задачи.

3. ОБЗОР НА НАЙ-ЧЕСТО ИЗПОЛЗВАНИТЕ ИНСТРУМЕНТИ ЗА ИЗМЕРВАНЕ НА ЕМОЦИОНАЛНА РЕГУЛАЦИЯ ПРИ ДЕЦАТА

При направен обзор в база данни на Ebsco, сред 400 статии за последните 10 години, се изведеха някои от най-често използваните инструменти за измерване на конструкта емоционална регулация при децата. В различните изследвания се установява предпочитания към различни подходи в използваните инструменти, като липсва „златен стандарт“.

3.1. Самооценъчни инструменти

The Emotion Regulation Questionnaire for Children and Adolescents (ERQ-CA) [Gullone, Taffe, 2012]. Тестът за оценка на емоционалната регулация ERQ-CA се състои от десет въпроса, разпределени в две основни скали: Когнитивна преоценка CR (6 айтема) и Емоционално-експресивно поведение ES (4 айтема). Състои се от седемточкова ликъртова скала от 1 (напълно несъгласен) до 7 (напълно съгласен). ERQ-CA е фокусиран върху възрастовата група 10–18 години.

Coping checklist for children Kidcope [Spirito, Stark, & Williams, 1988]. Този инструмент оценява честотата на използване на десет стратегии за справяне в отговор на стрес: положително когнитивно реструктуриране, решаване на проблеми, разсейване, социално оттегляне, самокритика, обвиняване на другите, магическо мислене, примирение, социална подкрепа и емоционално регулиране чрез емоционални изблици или релаксация. Подходяща за деца и юноши между 10 и 18 години. Те са помолени да помислят за ситуация или събитие, което ги е тревожило или стресирало през последните седмици и да оценят как са се справили. Отговорите се кодират от 0 до 3 чрез четиристепенна ликъртова скала (изобщо, понякога, често, почти през цялото време). Доказано е, че скалата на Kidcope има добра надеждност при тест-ретест и конвергентна валидност (Tichenor et al., 2022).

Strengths and Difficulties Questionnaire, Силни страни и трудности (SDQ) [Goodman, 1997] за деца между 2 и 17 години. Съдържа самоотчетен вариант за деца между 11 и 16 г. За по-малките деца и ученици се попълват родителски и учителски форми. Съдържанието от 25 айтема е разделено в пет скали, всяка от които с по пет айтема: 1) Емоционални симптоми, 2) Поведенчески проблеми, 3) Хиперактивност/Дефицит на внимание 4) Отношения с връстници 5) Просоциално поведение. Съдържа и форма, проследяваща влиянието на конкретна интервенция. Преведен е на много езици и е стандартизиран за български условия.

Children's emotion management scale (CEMS) [Zeman et al., 2001]. CEMS е инструмент, предназначен да оцени управлението на тъгата и гнева. Попълва се от деца в училищна възраст и техните родители. Състои се от 23 елемента, с отговори, вариращи от 1 (почти никога) до 3 (често). CEMS се състои от три подскали, включително инхибиране, нерегулирана експресия и справяне с емоционалната регулация. Отскоро в CEMS е включена допълнителна скала за детско безпокойство, състояща се от 10 самооценъчни елемента. Инструментът демонстрира приемливи психометрични свойства.

3.2. Рейтингови инструменти

The Emotion Regulation Checklist (ERC) [Shields, Ann; Cicchetti, Dante, 1995]. Въпросник, попълван от грижещия се родител или учител, подходящ за деца между 3 и 12 години. Той е широко използван в изследванията за регулиране на емоциите в детството. Този инструмент оценява регулирането на емоциите при деца в предучилищна и училищна възраст чрез две измерения: регулиране и лабилност/негативност. Подskalата за регулиране на емоциите (ER) включва елементи, които описват подходящи за контекста афективни прояви, емпатия и емоционално самосъзнание. Емоционалната лабилност/негативност може да се опише като бързина на децата да реагират на стимули, предизвикващи емоции, и същевременно трудност при възстановяване от неблагоприятни емоционални реакции. Тя включва елементи, които оценяват негъвкавостта, нерегулацията на негативен ефект, непредсказуемостта и внезапната промяна на настроението. Съдържа 24 въпроса, като елементите се оценяват по 4-точкова скала и се претеглят както отрицателно, така и положително. Може да се използва за оценка преди и след програма за терапия или интервенция. ERC е преведен и успешно използван на различни езици.

The Child Behavior Checklist (CBCL). Тази скала е разработена от Ахенбах през 1991 г. Два общи фактора, екстернализиране и интернализиране, са извлечени от тази скала, която е подходяща за деца и юноши на възраст между 6 и 18 години. Тя трябва да бъде попълнена от родители или лице, което се грижи за детето. Съдържанието включва 113 въпроса за оценка на емоционалните, поведенческите и социалните проблеми на детето през последните 6 месеца. Оценява се по тристепенна лийкъртова скала от отсъствие = 0, понякога = 1 до често се случва = 2. Подskalите на CBCL включват два фактора от по-висок ред, включително интернализиране (депресия/безпокойство, депресия, соматични оплаквания) и екстернализиране (поведение, нарушаващо правилата, и агресивно поведение). Има силна корелация между диагностичните категории на въпросника с диагностичните категории от DSM-IV, включващи емоционални проблеми, проблеми с тревожността, ADHD, проблеми с поведението и соматични проблеми.

The Children's Social Behaviour Questionnaire (CSBQ) [Howard & Melhuish, 2017]. CSBQ съдържа 34 елемента за докладване от възрастни на когнитивната, поведенческа и емоционална саморегулация на децата и свързаните с тях поведения. Възрастните трябва да оценят степента, в която всяко твърдение отразява ежедневно поведение на детето (напр. чака реда си за дейности, редовно не може да задържи вниманието) по 5-степенна скала, варираща от 1 (не е вярно) до 5 (много вярно). Подskalите показват добра надеждност (α варираща от 0,74 до 0,89) и конвергентна валидност с други измервания на поведението на малките деца, докладвани от възрастни.

The Coping with Children's Negative Emotions Scale (CCNES) [Fabes, et al., 1990]. Това е инструмент, който първоначално е разработен за измерване на реакциите на родителите към негативните емоции на децата. Състои се от 12 хипотетични сценария на деца, показващи негативни емоции (напр. тъга, гняв и разочарование) и техните съответни реакции. Възрастните са помолени да определят как подрастващите биха реагирали на всеки сценарий. Възможните отговори на родителите/учителите са шест и се оценяват по 7-точкова ликъртова скала (1 = много малко вероятно, 7 = много вероятно).

The Emotional Competency Rating Scale for Young Children (ECRSYC) [Wei et al., 2001] е скала за оценка на поведението и знанията на детето относно емоциите и тяхното управление. Попълва се от учители. Въз основа на работата на предишни проучвания, авторите предлагат емоционалната компетентност да бъде разделена на емоционални знания (т.е. разбиране на собствените и чужди емоции), регулиране и управление на емоциите (т.е. емоционално и поведенческо регулиране) и мотивиращи емоции (т.е. поддържащи настроението) въз основа на теориите за емоционалната интелигентност.

Social Skills Rating System social skills (SSRS) [Gresham and Elliott, 1990]. Този въпросник се попълва от родители и учители на деца в предучилищна възраст. Състои от 39 елемента за социални умения. Инструментът съдържа три подскали: самоконтрол, сътрудничество и увереност. Уменията на децата се оценяват спрямо честотата в тристепенен вариант (0 – никога, 1 – понякога, 2 – често). Общият резултат от скалата за социални умения се изчислява чрез сумиране на резултатите от подskalите. Учителската версия на SSRS за деца в предучилищна възраст (SSRS-T) включва 30 елемента. Има висока вътрешна консистентност и алфа на Кронбах 0,94.

The Social Competence and Behavior Evaluation scale (SCBE) [Lafreniere, Dumas, 2003]. SCBE е стандартизиран инструмент, който изследва модели на социална компетентност, емоционално изразяване, както и трудности при адаптация на деца между 30 месеца и 78 месеца. Това е въпросник, който се състои от 80 елемента и включва осем основни и четири обобщаващи скали. Попълва се от учители и е особено полезен за специалистите, работещи с предучилищна възраст. SCBE предоставя контекстуално, надеждно и валидно описание на поведението и оценява положителната социална компетентност на децата (Hamaidi, Mattar, Arouri, 2021).

3.3. Задачи за изпълнение

Head-Toes-Knees-Shoulders (HTKS) [Cameron, McClelland, 2009] е сбор от задачи за изпълнение, които се ползват за измерване на поведенческа саморегулация. Те се включват в множество проучвания, като могат да се разглеждат и като мярка за изпълнителни (екзекутивни) функции. Подходящи

са за деца между 4 и 8 години. От децата се изисква да запомнят съответствието между частите на тялото (напр. глава и колене) и след това да извършат действие, противоположно на това, което е било инструктирано (напр. да докоснат коленете си, когато водещият каже „докоснете главата си“). Задачата се състои от 6 тренировъчни и 10 тестови опита на всяко от трите нива на трудност. Първо ниво включва съответствие между главата и пръстите на краката. Второ ниво разглежда съответствие между главата и пръстите на краката и между коленете и раменете. Съдържанието на трето ниво е насочено към гъвкавото превключване между съответствията глава-колена и рамене-пръсти на краката. Цялата задача продължава до завършване (~8 минути) или до липса на четири точки, на което и да е ниво (като две точки се присъждат за правилен отговор и 1 точка за самокоригиран отговор). Оценителите на терен преминават обучение преди събирането на данни, както и практика на място с член на изследователския екип, за да се осигури точност на точкуването и надеждност между оценяващите. Има 30 задачи и общите резултати варират от 0 до 60 точки, като по-високите резултати показват по-високи нива на поведенческа саморегулация. НTKS демонстрира силна вътрешна надеждност (α на Cronbach = 0,84 при предварителен тест и 0,82 при последващ тест).

Kochanska's battery [Kochanska et al., 1996]. Този инструмент съдържа 13 задачи, като броят им зависи от възрастта на детето. Саморегулацията се измерва, като се взема предвид вниманието на изпълнителя, инхибиторен контрол и планиране. Подходът използва наблюдение и обикновено ангажира децата в полуструктурирана дейност (напр. бягане с препятствия, игра с карти-памет). Задачите се доближават до дейности, в които детето би участвало рутинно, като се цели да се гарантира, че наблюденията се фокусират върху автентичното саморегулиращо се поведение. Данните обикновено се събират от обучен наблюдател и включват оценки на саморегулиращите се отговори на децата, а не точност и време за реакция (Kälina, Roebersa, 2021).

В Таблица 1 са изведени някои от най-често използваните инструменти от разгледаните три типа за измерване на емоционална регулация при децата.

Таблица 1. Най-често използвани инструменти за измерване на емоционална регулация при децата

Вид на инструмента	Име	Възраст	Автори
Самооценъчни	The Emotion Regulation Questionnaire for Children and Adolescents (ERQ-CA)	10–18	Gullone, Taffe, 2012
	Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ)	11–16	Goodman, 2005
Рейтингови	The Emotion Regulation Checklist	3–12	Shields, Cicchetti, 1997
	Child behavior checklist (CBCL)	6–18	Achenbach, 1991
	The Coping with Children’s Negative Emotions Scale (CCNES)	6–18	Fabes, Eisenberg, Bernzweig, 1990
Задачи за изпълнение	Head-Toes-Knees-Shoulders (HTKS)	4–8	Cameron, McClelland, 2008
	Kochanska’s battery	4–6	Kochanska et al., 1996

4. ИНСТРУМЕНТИ, ИЗПОЛЗВАНИ ПРИ ТРЕНИНГИ И ПРЕВАНТИВНИ ПРОГРАМИ

Последните емпирични данни показват, че интервенциите за увеличаване на социално-емоционалните умения при децата са довели до увеличаване на училищните постижения, което предполага причинно-следствена връзка между тези променливи. На база на тези достижения практикуващите специалисти по целия свят са въвели програми, насочени към развиване на социално-емоционални умения при учениците (например CASEL или KIPP в Съединените щати, мрежата за позитивно образование в Сингапур, програмата Contruye-T в Мексико, програмата за академично обучение „Отвъд образованието“ на ОИСР и Energie Jeunes във Франция (Boon-Falleur et al., 2022). Това предполага въвеждане и използване на различни набори и батерии от инструменти, които да измерват ефективността на приложените интервенции и програми. По-долу са изведени три от популярните съвременни интервенции, базирани на доказателства, които се прилагат и са описани като статии в различни международно признати списания, открити чрез търсене на бази данни в Ebsco.

4.1. Програма **Mindfulness-Based Program on Young Children’s SelfRegulation, Prosocial Behavior and Hyperactivity**

Програмата за саморегулация при малки деца **Mindfulness-Based Program on Young Children’s SelfRegulation, Prosocial Behavior and Hyperactivity** [Viglas & Michal, 2018] се състои от 20-минутни уроци, провеждани 3 пъти седмично в продължение на 6 седмици сред деца на възраст 4–6 години в детски градини. Инструментите, с които се измерва ефекта на програмата са съответно – **Head-Toes-Knees-Shoulders (HTKS)** като директни задачи за изпълнение при децата, а учителите попълват учителската версия на въпросника за **Силни страни и трудности (SDQ)**. Данните на проучването се събират преди (Време 1) и след (Време 2) от 6-седмичния период на интервенцията.

4.2. Програма **SesameWorkshop’s Little Children, Big Challenges: A digital media SEL intervention for preschool classrooms**

В друга американска програма **SesameWorkshop’s Little Children, Big Challenges: A digital media SEL intervention for preschool classrooms** тестовата батерия за измерване на ефективността включва няколко различни инструмента. На децата се дава **the Challenging Situations Test (CST)** [Denham et al., 2014], в който са представени шест сценария, а резултатите се равняват на броя пъти, когато тъжен или социално компетентен отговор е избран от детето. Също така се провежда тест за емоционален речник, за да се определи дали децата са научили конкретните думи, преподавани по време на дейностите с интервенцията. Родителите попълват **Devereux Early Childhood Assessment Clinical Scale (DECA C)** [LeBuffe, Naglieri, 2002], **Emotion Regulation Checklist (ERC)** [Shields, Cicchetti, 1997], **Behavior Assessment System for Children, 2nd Edition (BASC 2)** [Reynolds, Kamphaus, 2004], а учителите попълват **Student–teacher Relationship Scale (STRS)** [Pianta, 2001] (Oades-Sese et al., 2021).

4.3. Програма **START**

В Япония много педагози се срещат с трудност, която обикновено се нарича „проблем на първи клас“. Описанията на учителите включват как децата не слушат, не следват инструкциите на преподавателите и се разхождат вътре или извън класната стая. През 2009 г. токийският столичен съвет по образование съобщава, че 23,9% от всички държавни начални училища в Токио са се борили с „проблема на първия клас“ в продължение на няколко месеца. 54,5% от запитаните съобщават, че това е продължило до края на учебната година. В опит за превенция на тази трудност е разработена кратка програма

START. Тя е предназначена за детската градина и включва уроци в класната стая, провеждани от учители. Фокусът на програмата е върху насърчаване на саморегулиращо се поведение, свързано с вниманието и контрол на импулсите. За да измерят ефекта на програмата се използва задачата **НТКС**, която включва интегриране на вниманието, превключването и работната памет при 3–8-годишни деца (Matsumura, Schultz, 2022).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Емоционалната регулация обикновено се отнася до способността на човек ефективно да управлява емоциите си. Този процес включва използването на стратегии и има адаптивен характер. Регулирането на емоциите се счита като важно за цялостното благосъстояние. Трудностите в регулацията водят до трудности с адаптацията и могат да са свързани с психологически проблеми, включително тревожност и депресия.

Ежедневните взаимодействия на децата с родители, учители, полагащи грижи и връстници подпомагат процеса на емоционална регулация, както и разбирането и изразяването на емоциите. В световен мащаб са налице редица инструменти, които служат за измерване на социално-емоционалните компетентности при децата. Широкият набор от видове инструменти: самооценъчни скали, рейтингови скали и задачи за изпълнение дава поле за нови изследователски търсения. Активното включване на всички участници в системата родител–дете–учител и тяхното едновременно ангажиране води до нови, основани на доказателства научни постижения.

Началната училищна възраст е период на редица промени за децата, които се намират в прехода на нови възрастови и училищни предизвикателства. Програмите за социално-емоционално обучение (SEL) се стремят да насърчават различни социални и емоционални умения и са свързани с положителни социални и училищни резултати (Lawson et al., 2019). Световните изследвания показват, че SEL е абсолютно решаващо за успеха на децата в училище.

Разработените съвременни програми, обърнати към социално-емоционалното развитие на децата, включват редица измерителни способности за отчитане на ефективността и продължават своето усъвършенстване. Актуалната необходимост от изследвания по темата в български условия налага създаването на базирани на доказателства образователни методики и инструменти в подкрепа на социално-емоционалните компетентности за българските деца.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бърк, Л.** (2012). *Изследване на развитието през жизнения цикъл*. София: Дилок. [Bark, L. (2012). *Izsledvane na razvitiето prez zhiznenia tsikal*. Sofia: Dilok.]
- Ериксън, Е.** (1996). *Идентичност, младост и криза*. София: Наука и изкуство. [Eriksan, E. (1996). *Identichnost, mladost i kriza*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Изард, К.** (2017). *Психология на емоциите*. София: ИК „Здраве и щастие“. [Izard, K. (2017). *Psihologia na emotsiite*. Sofia: IK „Zdrave i shtastie“.]
- Ханчева, К.** (2019). *Ментализация и ранни етапи на социо-емоционално развитие*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [Hancheva, K. (2019). *Mentalizatsia i ranni etapi na sotsio-emotsionalno razvitie*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Вон-Фалейр, М. et al.** (2022). Simple questionnaires outperform behavioral tasks to measure socio emotional skills in students. *Scientific Reports*, 12, Article 442. DOI: 10.1038/S41598-021-04046-5.
- Eisenberg, N., Spinrad, T. L., Eggum, N. D.** (2010). Emotion-related self-regulation and its relation to children’s maladjustment. *Annual review of clinical psychology*, 6, pp. 495–525. DOI: 10.1146/annurev.clinpsy.121208.131208
- Girgis, M., Paparo, J., Kneebone, I.** (2021). A systematic review of emotion regulation measurement in children and adolescents diagnosed with intellectual disabilities. *Journal of intellectual and developmental disability*, vol. 46, no. 1, pp. 90–99. DOI: 10.3109/13668250.2020.1784520.
- Gullone, E., Taffe, F.** (2012). The Emotion Regulation Questionnaire for Children and Adolescents (ERQ-CA): a psychometric evaluation, vol. 24, no 2, pp. 409–417. DOI:10.1037/a0025777.
- Haggerty, K., Elgin, J., Woolley, A.** (2011). *Social-Emotional Learning Assessment Measures for Middle School Youth* [online]. Washington: Social Development Research Group; University of Washington: Raikes Foundation [Vewed 30.10.2021]. Available at: <https://www.search-institute.org/wp-content/uploads/2017/11/DAP-Raikes-Foundation-Review.pdf>
- Hamaidi, D.A., Mattar, J.W., Aroui, Y.M.** (2021). Emotion Regulation and Its Relationship to Social Competence Among Kindergarten Children in Jordan. *European Journal of Contemporary Education*, vol. 10, no 1. DOI: 10.13187/ejced.2021.1.66.
- Howard, S. J. et al.** (2019). *Evaluating the viability of a structured observational approach to assessing early self-regulation*. *Early Childhood Research Quarterly*, vol. 48, pp. 186–197. DOI: 10.1016/j.ecresq.2019.03.003.
- Howard, S.J, Vasseleu, E.** (2020). *Self-Regulation and Executive Function Longitudinally Predict Advanced Learning in Preschool*. *Front. Psychol.*, vol.11. DOI: 10.3389/fpsyg.2020.00049.
- Kälinä, S., Roebersa, C.** (2021). Self-regulation in Preschool Children: Factor Structure of Different Measures of Effortful Control and Executive Functions. *Journal of cognition and development*, vol. 22, no. 1, pp. 48–67. DOI: 10.1080/15248372.2020.1862120.
- Koltcheva, N., Coelho, V.** (2022). *Social and Emotional Development for Children aged 0 to 7 years old: European Countries Overviews Compendium* [online]. Sofia: New Bulgarian University Press. ISBN 978-619-233-213-6. [Vewed 30.10.2021]. Available

at: <https://eu-self.nbu.bg/en/outputs/social-and-emotional-development-for-children-aged-0-to-7-years-old-european-countries-overviews-compendium>

- Lawson, G.** et al. (2019). The Core Components of Evidence-Based Social Emotional Learning Programs. *Prev Sci*, vol. 20, no 4, pp. 457–467. DOI:10.1007/s11121-018-0953-y.
- Li, I., Shen, P.S., Kang, S.S.**(2022) Teacher-Derived Emotional Socialization Predicts the Development of Emotion Regulation and Knowledge in Preschool Children. *Child & Youth Care Forum*, vol. 51, pp. 561-578. DOI: 10.1007/s10566-021-09635-z.
- Liu, W., Chen, L., Tu, X.**(2017). Chinese adaptation of Emotion Regulation Questionnaire for Children and Adolescents (ERQ-CCA): A psychometric evaluation in Chinese children. *International Journal of Psychology*, Vol. 52, No. 5, pp. 398–405. DOI: 10.1002/ijop.12233.
- Matsumura, K.I., Schultz, D.** (2022) Development of the START Program for Academic Readiness and Its Impact on Behavioral Self-regulation in Japanese Kindergarteners. *Early Childhood Education Journal*, vol. 50, pp. 855–866. DOI: 10.1007/s10643-021-01213-1.
- Oades-Sese, G.V.** et al. (2021). Effectiveness of SesameWorkshop’s Little Children, Big Challenges: A digital media SEL intervention for preschool classrooms. *Psychol. Schs.*, vol. 58, pp. 2041–2067. DOI: 10.1002/pits.22574.
- Tichenor, S.** et al. (2022). Emotional Regulation and Its Influence on the Experience of Stuttering Across the Life Span. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, Vol. 65, pp. 2412–2430. DOI: 10.1044/2022_JSLHR-21-00467.
- Vahidi, E.** et al. (2022) Validation of parent and teacher versions of emotion regulation checklist in the Iranian setting: Factorial structure and associations with children’s social-behavioral functioning. *Journal of Fundamentals of Mental Health*, vol. 24, no 2, pp. 101–107. Available from: <http://jfmh.mums.ac.ir/>.
- Viglas, M., Perlman, M.** (2018). Effects of a Mindfulness-Based Program on Young Children’s SelfRegulation, Prosocial Behavior and Hyperactivity. *Child Fam Stud*, vol. 27, pp. 1150–1161. DOI 10.1007/s10826-017-0971-6.

Литература по темата

- Arias, J., Carballo, J.G.S., Pino-Juste, M.** (2022). Emotional intelligence and academic motivation in primary school students. *Psicologia: Reflexão e Crítica*, 35, Article 14. DOI: 10.1186/s41155-022-00216-0.
- Fink, E.** et al. (2013). Validation of the Peer Social Maturity Scale for Assessing Children’s Social Skills. *Infant and Child Development*, vol. 22, no 5, pp. 539–552. DOI:10.1002/icd.1809.
- Howard, S.J.** et al. (2022). Predicting Academic School Readiness and Risk Status from Different Assessment Approaches and Constructs of Early Self-Regulation. *Child & Youth Care Forum*, 51, pp. 369–393. DOI: 10.1007/S10566-021-09636-Y.
- Javakhshvili, M., Vazsonyi, A.** (2022). Empathy, Self-control, Callous-Unemotionality, and Delinquency: Unique and Shared Developmental Antecedents. *Child Psychiatry & Human Development*, 53, pp. 389–402. DOI: 10.1007/S10578-021-01137-2.

- Luby, J. et al. (2021).** Sustained remission of child depression despite drift in parent emotion management skills 18 weeks following Parent Child Interaction Therapy: emotion development. *European Child & Adolescent Psychiatry*, vol. 30, pp. 369-379. DOI: 10.1007/S00787-020-01522-7.
- Reiser, S.J. et al. (2022).** Health anxiety and emotion regulation in children and adolescents: is there a relationship?. *Children's Health Care*, vol. 49, no. 2, pp. 168–183. DOI: 10.1080/02739615.2019.1629297.
- Severinsen, L. et al. (2022).** Effectiveness of emotion focused skills training for parents: study protocol for a randomized controlled trial in specialist mental health care. *BMC Psychiatry*, vol. 22, Article number: 453. DOI: 10.1186/S12888-022-04084-X.

ПЪРВОНАЧАЛНА АПРОБАЦИЯ НА ВЪПРОСНИК ЗА ОЦЕНКА НА РОДИТЕЛСКИ БЪРНАУТ (РВА)

ВЕСЕЛА ВЪЛКОВА АРАВЕНА

Резюме. Този доклад разглежда концепцията за синдром на родителски бърнаут и описва инструмент за оценката му. Настоящото изследване е първоначална апробация на *Въпросник за оценка на родителски бърнаут (РВА, Roskam et al., 2018)* и представяне на резултатите от него. Данните са получени върху извадка от 407 родители на минимум едно дете до 18-годишна възраст. Извършен е експлораторен факторен анализ, проверена е и надеждността на субскалите от РВА за българска извадка. Експлораторният факторен анализ на *Въпросник за оценка на родителски бърнаут (РВА)* разграничава четири традиционно извлечени компонента (със собствена стойност > 1): 1) *Изтощение*, 2) *Преди и сега* 3) *Непоносимост* и 4) *Емоционално дистанциране*. Баловете по четирите компонента, както и общият бал по РВА са с много добро равнище на вътрешна съгласуваност (алфа на Кронбах: 0,93, 0,94, 0,85, 0,80). Проведените Т-тестове показват малко на брой значими връзки между социално-демографските характеристики и четирите дименсии на конструкта. Стойностите за големина на ефекта обаче са пренебрежимо малки и остават обект на допълнително изследване.

Ключови думи: родителско прегаряне, бърнаут, Въпросник за оценка на родителското прегаряне (РВА), родители

INITIAL VALIDATION OF THE BULGARIAN VERSION OF THE PARENTAL BURNOUT ASSESSMENT

Vessela Aravena

Summary. This paper reviews the concept of parenting burnout and describes a tool for measuring it – Parental Burnout Assessment (PBA). The present study is an initial validation of the Parental Burnout Assessment questionnaire (PBA) (Roskam et al., 2018) in Bulgarian con-

text. The sample consists of 407 parents with at least one child under 18 years of age. Measures used include the Parental Burnout Assessment (PBA), developed by Roskam et. al. (2018). The performed exploratory factor analysis extracts four traditional PBA factors (eigenvalue > 1): 1) *Exhaustion in parental role*, 2) *Contrast in parental self*, 3) *Feelings of being fed up* and 4) *Emotional distancing*. The reliability of the PBA subscales for Bulgarian population is examined. The four components and the total scores have acceptable internal consistency (Cronbach's alpha: 0.93, 0.94, 0.85, 0.80). T-tests were conducted to find out if there are significant relations between the socio-demographic characteristics and the four dimensions of the questionnaire. A few tests were found significant but the effect size was small to minimal, subject to further research.

Keywords: parental burnout, Parental Burnout Assessment (PBA), questionnaire, parents

ПОСТАНОВКА НА ПРОБЛЕМА

Родителството често се приема за естествено продължение на интимното партньорство. В социален и психологически план да си родител има своите преимущества, като например възможност за развитие и поддържане на социална мрежа, както и развитие на психологически характеристики като самочувствие и аз-ефикасност (Nomaguchi & Milkie, 2003). Наред с предимствата, родителството е сложна житейска задача, с високи нива на стрес (Deater-Deckard, 2014; Nomaguchi & Milkie, 2003). Според теориите за стрес в професионален контекст излагането на високи нива на стрес през продължителни периоди от време в комбинация с липса на ресурси за справяне може доведе до професионално изчерпване или прегаряне – бърнаут, от англ. *burnout* (Bakker & Demerouti, 2007). Най-често бърнаут засяга хора от помагащите професии или ангажираните в сферата на обслужването – лекари, медицински сестри, социални работници, учители. Вероятно това се дължи на стреса, свързан с интензивните социални интеракции между помагач и реципиент.

В последните няколко години има сериозен научен интерес към приложението на концепцията за бърнаут в полето на родителството. Аналогично на заетите в помагащите и обслужващите професии, когато балансът между стрес и ресурси за справяне в живота на семейството е нарушен и превес вземе рискът спрямо ресурсите, родителите също могат да бъдат засегнати от бърнаут (Mikolajczak & Roskam, 2018; Roskam, Raes & Mikolajczak, 2017). Установени са прилики между професионалния бърнаут и трудностите, които възрастните изпитват в ролята си на родители (Freudenberger, 1974; Maslach & Jackson, 1981). Дори родителството днес се счита за една от най-предизвикателните задачи, с които възрастните се сблъскват в живота си (Nunez et al., 2021).

Стресорите, специфични за родителството, са пазаруване, готвене, водене и прибиране на децата до и от училище, съгласуване на програмите на всички членове от семейството и др. Тези стресори (рискови фактори) са обикновено поносими и могат да бъдат балансирани например с чувството за

радост и удовлетвореност от родителската роля (протективни фактори), които родителите получават вследствие непосредствени дейности като игра с децата или при отбелязването на значими събития, като порастването на децата и др. (Mikolajczak & Roskam, 2018). В съвременния свят обаче на родителите все повече им се налага да отговарят на обществените очаквания за подкрепа на децата си да бъдат успешни в живота, да отговарят на техните нужди, независимо от емоционалните и физическите си ресурси, както и да поддържат успешен брачен и професионален живот, като в същото време са отговорни да се погрижат за собственото си благосъстояние и да намират време само за себе си – за възстановяване и презареждане. Всичко това все по-често се случва по чисто социално-демографски причини – без пряката подкрепа на разширеното си семейство. Акцентът върху родителското поведение като основен фактор, определящ физическото и психично благополучие на децата, намира отражение в развитието на съвременни практики, предимно в западното общество, доминирани от т.нар. „интензивно родителство“. Родителите инвестират значително количество време, средства и енергия в отглеждането на децата си. „Интензивното родителство“ – течение в родителските практики от последните десетилетия, може да бъде дефинирано като „центрирано около детето (децата)“, ръководено от експерти, емоционално изтощаващо и финансово скъпо (Faircloth, 2014).

Епидемията от Ковид-19 и серията локдауни постави под сериозно изпитание родителите, като ги изправи пред решаването на качествено нови задачи, принуди ги да влязат в нови роли (на учители, техническа поддръжка и др.), съвместявайки в границите на собствения си дом и успоредно изпълнение на професионалните си задължения. Тези от родителите пък, които бяха на първа линия (доставчици, служители в магазини, лекари и др.), бяха изложени на реална опасност за здравето и живота си и същевременно – възпрепятствани да окажат непосредствена подкрепа на децата си, останали принудително вкъщи, в обучение от разстояние в електронна среда.

Родителският бърнаут е обект на изследователски интерес от съвсем скоро (Pelsma, 1989 – единствено изключение преди 2007 г.). Бианки и колеги (Bianchi et al., 2014) поставят под въпрос ограничението на феномена бърнаут само в професионална среда, като посочват, че определението за прегаряне (хроничен стрес с дисбаланс на рисковите и протективните фактори) предполага вероятността подобен феномен да се наблюдава във всяка човешка дейност. Резултатите от проведени изследвания показват, че хроничният родителски стрес може да доведе до родителско прегаряне (Lindström, Aman, & Norberg, 2011). Роскам и колеги през 2017 г. (Roskam et al., 2017) адаптират айтеми от *Теста за оценка на синдрома на професионално прегаряне на Маслах* (MBI, Maslach et al., 1986) и конструират *Въпросник за оценка на родителско прегаряне (бърнаут) (Parental Burnout Inventory – PBI)*. От проведе-

но изследване се установява, че между двата въпросника – за професионално и за родителско прегаряне, са налице съществени разлики: високите нива на РВІ са предиктор за агресивно и negliжиращо отношение към собствените деца, докато високите нива на професионално прегаряне не предсказват подобно отношение. Синдромът на родителски бърнаут обяснява 31% от честотата на прояви на насилие и negliжиране на децата от собствените им родители, докато синдромът на професионално прегаряне обяснява по-малко от 1% (Mikolajczak et al., 2018). Това води до разработването на нов инструмент за оценка на родителския бърнаут, този път по метода на индукцията, изцяло базиран на данни от споделени преживявания на родители със синдром на родителски бърнаут (Roskam et al., 2018). Родителският бърнаут обхваща четири дименсии. Първата е емоционално и физическо изтощение от родителската роля, чувство за изчерпаност. Втората е емоционално дистанциране от собствените деца – изтощените родители са по-малко ангажирани в емоционални взаимоотношения с децата си, като интеракциите се ограничават до чисто функционални аспекти. Третата дименсия е чувство за неефикасност и усещане за провал като родители, придружено от чувство за непоносимост към бремето на родителската роля, характеризиращо се със загуба на желание да прекарват време с децата си. Последната, четвърта дименсия, е свързана с усещането за разлика в родителската роля „преди и сега“, като родителят отчита настъпилата в негативен аспект промяна и не може „да се познае“ в сегашната си роля (Mikolajczak, Brianda, Avalosse, & Roskam, 2018; Roskam et al., 2017).

Подобно на партньорските взаимоотношения, родителите се „учат“ да бъдат родители от традициите в собственото си разширено семейство и култура, адаптирайки се в същото време към съвършено нови условия от тези, в които са отглеждани поколенията преди тях. Родителски тренинги и програми за подкрепа на родителски умения, базирани на научни данни, са тенденция едва от последните няколко десетилетия. Родителските роли и практиките за отглеждане на деца в семейството са дефинирани от културния контекст и социалните норми (Harkness & Super, 1996). Това налага изследването на психометричните характеристики на инструмент за оценка на родителски бърнаут в съответните култури, в които се прилага въпросникът.

Родителският бърнаут е свързан с редица рискови фактори. Сред тях са отглеждане на дете с увреждания, социално-демографски фактори като самотен родител, финансови затруднения, безработица, брой на деца в семейството, възраст на родителя и детето (децата), възраст на родителя при раждането на първото дете в семейството, здравословни проблеми, образователна степен на родителя, удовлетвореност от професионална реализация, социална подкрепа, връзка с разширеното семейство, ниска емоционална интелигентност, неразбиране нуждите на детето, както и личностни черти като невротизъм и

други (Le Vigouroux & Scola, 2018; Mikolajczak, Raes, Avalosse, & Roskam, 2017).

Въпреки че синдромът на родителски бърнаут се свързва с депресивни симптоми, тревожност и възприемани източници на стрес (Lebert-Charon, Dorard, Boujut & Wendland, 2018), има достатъчно данни, подкрепящи идеята, че синдромът на родителски бърнаут е различен от родителския стрес (Roskam et al., 2017), както и от депресията и професионалното прегаряне (Mikolajczak, Gross, Stinglhamber, Lindahl Norberg & Roskam, 2020). Последствията от него засягат цялата семейна система и могат да бъдат пагубни за родителите, партньорската двойка и детето (децата). Свързва се с конфликти в двойката и отчуждаване, суицидна идеация, насилие и negliжиране на детето (децата) в семейството (Mikolajczak, Brianda, Avalosse & Roskam, 2018). Семейството е важно да осигурява на децата подкрепяща среда – онзи контекст, в който според К. Ханчева, 2019 „развитието на по-големи компетентности е придружено от засилващо се чувство на ефикасност, сигурност и доверие” (стр. 186).

Сигурната връзка и позитивните взаимоотношения между родител и дете са сочени като основополагащи здравословното развитие на децата (Collins, Maccoby, Steinberg, Hetherington, & Bornstein, 2000). Децата, отглеждани в атмосфера, характеризираща се с топло и подкрепящо родителско присъствие, са по-малко склонни към развитие на антисоциално поведение дори когато растат в неблагоприятна социална среда – в райони на крайна бедност или в общности с нисък икономически статус (Odgers et al., 2012).

Отглеждането и възпитанието на децата в спокойна и любяща атмосфера, особено, но не само в ранните им години, дават отражение върху много аспекти от живота на детето – развитие на мозъка, езикови и социални умения, емоционална регулация, самоконтрол, психическо и физическо здраве и способност да преминава и да се справя успешно с редица житейски събития и кризи (Odgers et al., 2012). Нещо повече, липсата на обгрижваща и подкрепяща среда се свързва с интернализирана проблематика у децата, като депресия, тревожност, суицидни мисли и ниско самочувствие. При децата, отглеждани в атмосфера на семейно насилие се развива екстернализирана симптоматика, като гняв, агресивно поведение, злоупотреба с вещества (Hildyard and Wolfe 2002).

Настоящото изследване – първото, посветено на родителския бърнаут в български контекст – цели да изследва психометричните характеристики на българския превод на *Въпросника за оценка на родителски бърнаут (РВА – Bulgarian)*, репликирайки изследването на Роскам и колеги (2018) с български родители. Конкретните изследователски задачи са: 1) да се провери дали четирите взаимосвързани фактора на РВА (*Изтощение, Преди и сега, Непониманост, Емоционално дистанциране*) биха се потвърдили в извадка от 407 български родители, 2) да се изследва връзката между определени социал-

но-демографски характеристики и родителския бърнаут и 3) да се получат предварителни данни за честотата на разпространение на феномена родителски бърнаут в български контекст.

МЕТОД

Изследвани лица: Събрани са общо 407 протокола, от които с пълни данни по всички променливи са 384 лица. Общият брой протоколи варира при анализите според броя на протоколите с пълни данни. Извадката включва родители, отглеждащи минимум едно дете под 18-годишна възраст. Пълните социално-демографски данни са включени в таблица 1. Възрастта на изследваните лица е между 21 и 60 години ($\bar{x} = 40,26$, $SD = 6,99$). Родителите са групирани в четири възрастови групи: 1) до 35-годишна възраст, 2) от 35 до 40 г., 3) от 41 до 45 г., 4) над 46-годишна възраст.

Таблица 1. Социално-демографски данни

<i>Родителска роля</i>	
майка	98%
баща	2,1%
<i>Семеен статус</i>	
с партньор	89,60%
сама	10,40%
<i>Населено място</i>	
София	59,60%
извън София	40,40%
<i>Възраст на родителя</i>	
до 35 г.	20,80%
36–40	26,60%
41–45	30,50%
над 46 г.	21,60%
<i>Възраст на децата</i>	
под 1 г.	5,70%
от 1 до 3 г.	18,80%
от 3 до 6 г.	19,00%
от 6 до 12 г.	34,60%
от 12 до 15 г.	32,60%
от 15 до 18 г.	13,00%
над 18 г.	20,10%

<i>Деце с невноразвитийни проблеми в семейството</i>	
да	8,30%
не	91,70%
<i>Брой на деца в семейството</i>	
едно	19,10%
две	21,70%
три	2,90%
четири	0,20%

Инструментарий: Данните в настоящото изследване са получени от един самоописателен въпросник – *Въпросник за оценка на родителския бърнаут* (ВРА, Roskam et al., 2018) и от анализ на връзката на определени социо-демографски характеристики и родителския бърнаут.

Въпросникът за оценка на родителския бърнаут (ВРА, Roskam et al., 2018), предмет на апробация в настоящото изследване, съдържа 23 айтема. Те са разпределени в четири субскали и целта му е идентифициране на родители, които преживяват или които са в риск от бърнаут в ролята си на родител. Българският превод е извършен от М. Узаничева и К. Ханчева, направени са два независими превода (и обратен превод от трети независим носител на езика), финалният вариант е обсъден до достигане на съгласие. При подготовката на българската версия не са добавяни допълнителни (резервни) айтеми. Отговорите се дават с помощта на 7-степенна Ликертова скала: 0 = „никога“, 1 = „няколко пъти годишно или по-рядко“, 2 = „веднъж месечно или по-рядко“, 3 = „няколко пъти месечно“, 4 = „веднъж седмично“, 5 = „няколко пъти седмично“ и 6 = „всеки ден“. Субскали и примерни айтеми:

1. *Изтощение (Exhaustion in parental role)* – родителско изтощение; включва 9 айтема, „Да си родител е толкова изморително, че да се наспя не стига, за да си почина“.

2. *Преди и сега (Contrast in parental self)* – разлика в преживяването на родителя за ролята си преди и сега; родителят отчита настъпилата негативна промяна и не може „да се познае“ в сегашната си роля; включва 6 айтема, „Срамувам се от родителя, в който се превърнах“.

3. *Непоносимост (Feelings of being fed up)* – чувство за непоносимост към тежестта на родителската роля; 5 айтема, „Не издържам вече да бъда родител.“.

4. *Емоционална дистанцираност (Emotional Distancing)* – емоционално дистанциране на родителя от детето/децата си; 3 айтема, „Вече не мога да показвам на детето (децата) ми колко го (ги) обичам“.

Вътрешната съгласуваност на въпросника (α на Кронбах) при изследването на Роскам и колеги (2018) варира от 0,81 (за *Емоционална дистанция*) до 0,93 (за *Изтощение* и *Преди и сега*).

Целта на настоящото изследване е представяне на резултатите от апробацията на РВА в неклинична извадка в български контекст – оценка на факторната структура, както и извеждане и анализ на значимите връзки с избрани социално-демографски характеристики, включени в изследването.

Процедура: Изследването е проведено анонимно, като родителите са попълвали въпросника онлайн посредством Гугъл формуляр. Данните са събирани в периода юли – август 2022 г.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Въпросник за оценка на родителски бърнаут (ВРА) – факторен анализ

Оригиналните 23 айтема от ВРА са подложени на общ експлораторен факторен анализ по метода на анализ на главните компоненти, с ротации по Вари-макс (Varimax). Мярката за адекватност на цялата извадка (The Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy) е 0,775. За групата на българите тя е 0,943, което надвишава препоръчаната стойност от 0,60. Тестът на Бартлет за сферичност е статистически значим за всички изследвани лица ($p < 0,001$). Факторният анализ потвърждава четирите фактора (при еigenvalue > 1), първият от които доминира (съответно 11,25 и 51,13% обяснена дисперсия). Данните от scree-теста на Кетъл потвърждават четирифакторното решение. Резултатите от българската извадка съвпадат с многобройните факторизации на ВРА с родители в различни култури. Разпределението на факторните тегла по съответните фактори изисква допълнителен анализ.

Факторът *Изтощение* отговаря на предварителните допускания – 9-те айтема от него имат най-високи факторни тегла именно по него. С относително високо, но най-ниско за скалата факторно тегло влиза айтем 8 („Понякога имам чувството, че отглеждам детето (децата си) на автопилот“) – 0,655, което съвпада с данните от експлораторния факторен анализ на оригиналната версия на въпросника (съответно 0,552).

Факторът *Преди и сега* до голяма степен отговаря на теоретичната рамка – всичките 6 айтема в него имат най-високи факторни тегла по този фактор. Изключение прави айтем 19 („Чувствам, че не се справям като родител“), който попада във фактор *Непоносимост* в оригиналната версия, но по данни от настоящото изследване е с най-голяма тежест в *Преди и сега*, макар и с най-ниско за тази скала факторно тегло – 0,628. В оригиналната скала това е единственият айтем, който получава стойност $> 0,40$ по три от четирите фактора (*Изтощение* – 0,423, *Преди и сега* – 0,403, *Непоносимост/предел* – 0,636), едната от които е именно скалата *Преди и сега*. Този айтем при българската извадка се свързва повече с промяната на родител във времето, отколкото с усещането за непоносимост и предел от родителската роля, което е индикатор за преживяването за провал в родителската роля като временно състояние.

Факторът *Непоносимост/предел* също се различава по състав на айтемите от оригиналната версия, в която влизат общо 5 айтема – от 16 до 20. В настоящото изследване само 3 от очакваните 5 айтема попадат в този фактор – айтеми 16 до 18, а айтеми 19 и 20 попадат в други две скали. Айтем 19 попада в *Преди и сега* (описан по-горе), а айтем 20 („Не мога да се наслаждавам на времето с моето дете (деца)“) с относително високо факторно тегло (0,586) попада в скала *Емоционална дистанция*, което в съдържателен план има смисъл и не е неочаквано. Айтем 19 все пак е натоварен и по оригиналния фактор *Непоносимост* с факторното тегло с висока стойност $> 0,40$ (0,458). Възможно е за родителите от българската извадка влошеното качество на връзката родител–дете да е по-разпознаваемо като негативно преживяване, отколкото преживяването за лично неудоволствие от общуването със собственото дете (деца).

Факторът *Емоционална дистанция* отговаря на очакванията, като всички 3 предвидени айтема се разпределят към него, но в него попада и айтем 20 от *Непоносимост* (описан по-горе).

В резюме: Четирите фактора на *Въпросник за оценка на родителския бърнаут* (ВРА) имат много добри факторни тегла на айтемите и броят на факторите се запазва като в оригиналната скала. Факторите запазват почти изцяло оригиналното си айтемно съдържание и подредба. Изключение правят два айтема, които в настоящото изследване получават по-голямо факторно тегло в други фактори, запазвайки в същото време добро факторно тегло и в оригиналната субскала. Айтем 19 („Чувствам, че не се справям като родител“) попада в *Преди и сега*, а айтем 20 („Не мога да се наслаждавам на времето с моето дете (деца)“) – в *Емоционална дистанцираност*. В оригиналната скала и двата попадат в *Непоносимост*. Следва да се отбележи, че неголямата извадка и обстоятелството, че резултатите са само предварителни, обосновават решението последващите анализи да се извършат на база на оригиналните скали и айтемното разпределение в тях.

Въпросник за оценка на родителския бърнаут (ВРА) – надеждност

Статистическият анализ на данните по отделните скали, представен в таблица 2, показва много добра вътрешна консистентност с оглед броя на формиращите ги айтеми. Отделните айтеми имат положително равнище на интеркорелации с останалите айтеми от скалата. Премахването на който и да е айтем от четирите скали не би повишило стойностите на α на Кронбах. Данните са съотносими с получените в оригиналното изследване, както и в други изследвания (вж. напр. Csaba et al., 1994).

Таблица 2. Факторен анализ – матрица

	Component			
	1	2	3	4
BO_1	,767	,220	,132	,121
BO_2	,726	,320	,168	,112
BO_3	,793	,165	,159	,019
BO_4	,826	,187	,103	,177
BO_5	,773	,219	,085	,254
BO_6	,702	,243	,173	,344
BO_7	,796	,154	,140	,211
BO_8	,665	,342	,247	,010
BO_9	,710	,351	,196	,205
BO_10	,314	,761	,133	,203
BO_11	,280	,806	,139	,149
BO_12	,225	,812	,199	,112
BO_13	,246	,781	,230	,137
BO_14	,207	,764	,240	,261
BO_15	,287	,773	,233	,188
BO_16	,166	,312	,222	,800
BO_17	,239	,202	,185	,848
BO_18	,400	,292	,158	,621
BO_19	,258	,628	,281	,275
BO_20	,271	,458	,586	,204
BO_21	,219	,188	,818	,194
BO_22	,282	,197	,779	,091
BO_23	,050	,412	,649	,209

Таблица 3. Надеждност (Алфа на Кронбах) на скалите от ВРА в съпоставка с оригиналното изследване и с изследване на унгарски родители

Дименсия	Настоящо изследване	Оригинално изследване (Roskam et. al., 2018)	Изследване на унгарски родители (Csaba et. al., 2022)
Изтощение	0,93	0,93	0,93
Преди и сега	0,94	0,93	0,92
Непоносимост	0,85	0,9	0,92
Емоционална дистанция	0,8	0,81	0,84

Влияние на независимите променливи (социално-демографски характеристики) върху оценката на родителски бърнаут.

Анализът на влиянието на социално-демографските характеристики е показан в таблица 3. Връзката между населеното място, на което/където живее семейството, с характеристиките, измервани чрез РВА показва, че има разлики само по отношение на *Изтощение* $t_{(382)} = 3,192, p < 0,01$. Живеещите извън София родители имат по-ниски стойности при *Изтощение* ($M = 6,83$) в сравнение с живеещите в София родители ($M = 5,06$). По отношение на броя деца в семейството значими разлики се отчитат по отношение на две от суб-скалите на въпросника – *Преди и сега* $t(379) = -2,240, p < 0,01$ и *Изтощение* $t(379) = -1,995, p < 0,01$. Родителите с едно дете имат по-ниски стойности по скала *Изтощение* ($M = 5,47$) и по скала *Преди и сега* ($M = 2,20$) в сравнение с родителите на повече от едно дете ($M = 6,58, (M = 3,08)$). Всички горепосочени данни обаче имат малка или по-малка от типичната големина на ефекта, изчислена на базата на коефициента d на Коен, с което можем да заключим, че макар и статистически значима, разликата е пренебрежима. От една страна, родителите с повече от едно дете имат повече задачи около отглеждането им, но и често по-добро приоритизиране на задачите. Аналогично, животът в по-големия град се очаква да е по-стресиращ, но в същото време предлага и по-добри възможности за реализация. Добре би било да се изследват взаимовръзките с модел с повече променливи и зависимостите между тях. За да бъдат направени по-задълбочени анализи, необходимо е изследването да бъде репликирано с по-голяма извадка.

*Таблица 4. T-тест за независими извадки:
Въпросник за оценка на родителския бърнаут*

<i>Дименсия</i>	<i>Изтощение</i>	<i>Преди и сега</i>	<i>Непоносимост</i>	<i>Емоционална дистанцираност</i>
Населено място				
София	6,83	2,62	2,03	1,17
извън София	5,06	2,81	1,57	0,97
<i>статистическа значимост</i>	*	–	–	–
<i>големина на ефекта</i>	0,35; M	–	–	–
Брой деца				
едно	5,47	2,20	1,73	1,02
повече от едно	6,58	3,08	1,90	1,12
<i>статистическа значимост</i>	*	*	–	–
<i>големина на ефекта</i>	0,22; M	0,28; M	–	–
Деца с неввроразвитийна проблематика				

да	6,88	4,06	1,94	,87
не	6,05	2,57	1,84	1,11
статистическа значимост	–	–	–	–
големина на ефекта				

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-висок резултат по дадена скала от въпросника; където е налице статистически значим ефект на съответната социално-демографска характеристика върху различните подскали за родителски бърнаут, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с t-тест за независими извадки (independent-samples t-test); * $p < 0.05$; големината на ефекта е изчислена на базата на коефициента d на Коен и е интерпретирана като: много по-голям от типичния ($> \Gamma$); голям или по-голям от типичния (Γ); среден или типичен (T) и малък или по-малък от типичния (M)

Честота на разпространение на родителски бърнаут

В мащабно изследване на честотата на разпределение на родителския бърнаут, проведено в 47 страни, най-често използваният алгоритъм (cut-off point) за оценка на честота на разпределение на синдрома е посредством определяне на праг на резултатите, който показва преживяване на сериозна симптоматика (Roskam et al., 2021). Разгледани са два варианта – при резултат за целия въпросник 76 и при 92. Според седемточковата Ликертова скала за отговори на РВА, резултатите варират от 0 до 138, като резултат 92 означава, че родителите са посочили, че преживяват симптомите на родителски бърнаут поне веднъж седмично. Коментирани са културни различия по оста колективистични – индивидуалистични общества, като най-висока е честотата на разпределение в Белгия (8,1%), следвана от Полша (7,7%), а с най-ниска честота на разпределение са Куба (0,0%) и Тайланд (0,2%) при избор на праг от 92 точки. Данните от българската извадка сочат за честота на разпределение 2,6%, при праг от 92 точки.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Факторният анализ на *Въпросника за оценка на родителския бърнаут* потвърждава напълно предвидената четирифакторна структура, с малки промени в разпределението на айтемите. Тези предварителни данни дават индикация за възможните насоки за бъдещи изследвания. Надеждността на скалите на въпросника е много добра. Необходимо е да се изследва в по-голяма дълбочина конструкта родителски бърнаут. За целта е важно да се изследват по-големи извадки с различни социално-демографски характеристики, които да позволят сравнение по групи, например родителски бърнаут в различни типове семейство, със и без подкрепа от разширено семейство, в зависимост от това дали партньорът е родител на детето (децата), осиновители, разлика в годините на децата и др. За да се валидизира инструментът за употреба в български социокултурен контекст, важна следваща стъпка е да се изме-

ри неговата конвергентна валидност, като се включат в изследването и други психологически променливи. В заключение може да се каже, че данните от апробацията показват, че *Въпросникът за оценка на родителския бърнаут (РВА)* има добри психометрични характеристики и е валиден инструмент за измерване на родителски бърнаут.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Ханчева, К.** (2019) *Ментализация и ранни етапи на социо-емоционално развитие*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [Hancheva, K. (2019) *Mentalizaciã i ranni etapi na socio-emocionalno razvitie*, Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.]
- Bakker, A.B. and Demerouti, E.** (2007). The Job Demands-Resources model: state of the art. *Journal of Managerial Psychology*. Vol. 22. No. 3. 309-328. <https://doi.org/10.1108/02683940710733115>
- Bianchi, R., Truchot, D., Laurent, E., Brisson, R., & Schonfeld, I. S.** (2014). Is burnout solely job-related? A critical comment. *Scandinavian Journal of Psychology*. 55(4). 357–361.
- Collins, W. A., Maccoby, E. E., Steinberg, L., Hetherington, E. M., & Bornstein, M. H.** (2000). Contemporary research on parenting: The case for nature and nurture. *American Psychologist*. 55(2). 218–232. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.2.218>
- Deater-Deckard, K.** (2014). Family Matters: Intergenerational and Interpersonal Processes of Executive Function and Attentive Behavior. *Current Directions in Psychological Science*. 23(3). 230–236. <https://doi.org/10.1177/0963721414531597>
- Faircloth, C.** (2014). Intensive parenting and the expansion of parenting. In *Parenting culture studies* (pp. 25–50). Palgrave Macmillan, London.
- Freudenberger, H. J.** (1974). Staff burn-out. *Journal of social issues*. 30(1). 159–165.
- Harkness, S., & Super, C. M.** (Eds.). (1996). *Parents' cultural belief systems: Their origins, expressions, and consequences*. Guilford Press.
- Hays, P. A.** (1996). Addressing the complexities of culture and gender in counseling. *Journal of Counseling & Development*. 74(4). 332–338. <https://doi.org/10.1002/j.1556-6676.1996.tb01876.x>
- Hildyard, K. L., & Wolfe, D. A.** (2002). Child neglect: developmental issues and outcomes. *Child abuse & neglect*. 26(6–7), 679–695.
- Le Vigouroux, S., Lebert-Charron, A., Wendland, J., Boujut, E., Scola, C., & Dorard, G.** (2022). COVID-19 and parental burnout: Parents locked down but not more exhausted. *Journal of Family Issues*. 43(7). 1705–1720.
- Lindström, C., Åman, J., & Norberg, A. L.** (2011). Parental burnout in relation to sociodemographic, psychosocial and personality factors as well as disease duration and glycaemic control in children with Type 1 diabetes mellitus. *Acta Paediatrica*. 100(7). 1011–1017.
- Maslach, C., & Jackson, S. E.** (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of organizational behavior*. 2(2). 99–113.

- Mikolajczak, M., Brianda, M. E., Avalosse, H., & Roskam, I.** (2018). Consequences of parental burnout: Its specific effect on child neglect and violence. *Child abuse & neglect*, *80*, 134–145.
- Mikolajczak, M., Gross, J. J., & Roskam, I.** (2019). Parental Burnout: What Is It, and Why Does It Matter? *Clinical Psychological Science*, *7*(6), 1319–1329. <https://doi.org/10.1177/2167702619858430>
- Maslach, C., & Jackson, S. E.** (1981). MBI: Maslach burnout inventory. *Palo Alto, CA*, *1*(2), 49–78.
- Nomaguchi, K. M., & Milkie, M. A.** (2003). Costs and rewards of children: The effects of becoming a parent on adults' lives. *Journal of Marriage and Family*, *65*(2), 356–374. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2003.00356.x>
- Oggers, C., Caspi, A., Russell, M., Sampson, R., Arseneault, L., & Moffitt, T.** (2012). Supportive parenting mediates neighborhood socioeconomic disparities in children's antisocial behavior from ages 5 to 12. *Development and Psychopathology*, *24*(3), 705–721. doi:10.1017/S0954579412000326
- Pelsma, D. M., Roland, B., Tollefson, N., & Wigington, H.** (1989). Parent burnout: Validation of the Maslach Burnout Inventory with a sample of mothers. *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, *22*(2), 81–87.
- Roskam, I., Raes, M-E., & Mikolajczak, M.** (2017). Exhausted Parents: Development and Preliminary Validation of the Parental Burnout Inventory. *Frontiers in Psychology*, *8*. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00163> Article163.
- Roskam, I., Brianda, M-E., & Mikolajczak, M.** (2018). A step forward in the conceptualization and measurement of parental burnout: The parental burnout assessment (PBA). *Frontiers in Psychology*, *9*. <https://doi.org/10.3389/psyg.2018.00758> Article 758.
- Roskam, I., Roskam, I., Aguiar, J., Akgun, E., Arikian, G., Artavia, M., Avalosse, H., Aunola, K., Bader, M., Bahati, C., Barham, E. J., Besson, E., Beyers, W., Boujut, E., Brianda, M. E., Brytek-Matera, A., Carbonneau, N., Cesar, F., Chen, B. B., ... Mikolajczak, M.** (2021). Parental burnout around the globe: A 42- country study. *Affective Science*, *2*, 58–79. <https://doi.org/10.1007/s42761-020-00028-4>.
- Sarrionandia, A., & Aliri, J.** (2021). Initial validation of the Basque version of the Parental Burnout Assessment (B-PBA). *Scandinavian Journal of Psychology*, *62*(3), 348-354.
- Suárez, N., Núñez, J. C., Cerezo, R., Rosário, P., & Rodríguez, C.** (2022). Psychometric Properties of Parental Burnout Assessment and Prevalence of Parental Burnout: A Person-Centered Approach. *International Journal of Clinical and Health Psychology*, *22*(1), 100280.

ПСИХИЧНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ КАТО ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПРОБЛЕМ

МИЛАНА ВАЛЕРИЕВНА ИВАНОВА

Анотация. През последните десетилетия проблемът за психичното благополучие на човека все повече е обект на психологическите изследвания. В тази статия се фокусира към феномена психичното благосъстояние и към неговата най-важната страна – субективната. В статията се описват различните понятия за благополучие; посочват се основни проблеми при изследването на феномена; разглеждат се признати в научния свят концепции на благоденствие; представят се компонентите на субективното благополучие; посочват се основни теоретични подходи при изучаването му; извеждат се основни недостатъци и проблеми при проучването на психичния и субективния wellbeing¹.

Ключови думи: благополучие, щастие, удовлетворение от живота, психично здраве, качество на живот

MENTAL WELL-BEING AS A RESEARCH PROBLEM

Milana Valerievna Ivanova

Abstract. *In recent decades, the problem of human mental health has increasingly been the subject of psychological research. In this article, the focus is on the phenomenon of mental prosperity and its most important side – the subjective. The article describes the different concepts of mental health; the main problems in the study of the phenomenon are indicated; concepts of welfare recognized in the scientific world are examined; the components of subjective well-being are presented; the main theoretical approaches in its study are indicated; the main shortcomings and problems in the study of mental and subjective health are brought out.*

Keywords: mental well-being, happiness, life satisfaction, mental health, quality of life

---

¹ Wellbeing – от англ. ез. – „благополучие“, „благосъстояние“, „благоденствие“, „благого“. – Б. а.

УВОД

Актуалността на това теоретично изследване се дължи, от една страна, на повишения интерес на съвременните специалисти към проблема за психичното благополучие, от друга страна, наличието на редица трудности при изследването на феномена.

Отчита се фактът, че днес световната общност се изправи пред новия проблем, свързан със застаряването на населението на планетата, както и с нарастването на нарушенията в психичното здраве на съвременния човек. Търсенето на начини за запазване на здравето и положителното функциониране на човека е важната задача за съвременното общество.

Проблемът за психичното благополучие е неотложен и значим за световната общност от няколко десетилетия, тъй като психичното благо е показател за здравето, за социалната и психичната адаптация на човека, както и за ефективността на неговото функциониране. В зависимост от много фактори, феноменът „благополучие“ се обсъжда активно във философията, медицината, физиологията, педагогиката, социологията, психологията и други науки. Следователно понятието непрекъснато се обогатява с нови значения и характеристики

Обектът на настоящата статия води до нарастващия интерес в научния свят. Този проблем не е нов, още е от времето на Аристотел, а най-вероятно и по-рано; феноменът „човешко благополучие“ е бил от интерес за философи, мислители, учители на всички времена и народи.

ТЕОРЕТИЧЕН КОНСТРУКТ НА ПСИХИЧНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ

Направен е систематичен преглед на водещата *литература* по темата за тази статия, и стигна до извода, че благоденствието е относително стабилен интегрален и многокомпонентен феномен, който характеризира състоянието на оптимално функциониране на индивида и зависи от различни фактори: система от личните ценности и идеите за света, наличието на емоционални и поведенчески стереотипи, различни комуникационни умения, лични качества, цели в живота и дори общото ниво на интелигентността. Различни аспекти на благосъстоянието се измерват чрез субективни аспекти (самооценка) и обективни аспекти (обективни психодиагностични измервания) методи.

Като цяло в научната литература се посочва, че благо на човека намира израз в голямото разнообразие от термини: „субективно благополучие“, „удовлетворение от живота“, „щастие“, „психично благополучие“, „психично здраве“, „емоционално здраве“, „качеството на живот“ и „процъфтяване“ (Аргайл, 2003, с. 272; Seligman, 2013, р. 440; Campbell, Converse, Rodgers, 1976, р. 583).

Според Маслоу психичното здраве изпълва човек с обективно чувство за благоденствие. Той обръща внимание на двата компонента на психичното здраве. Първият компонент е желанието на хората да бъдат „всичко, което могат“, да намерят правилното представяне за себе си, да развият своя потенциал чрез самореализация. Вторият компонент на психологичното здраве е стремежът към хуманистични ценности, притежаването на такива качества, като приемане на другите, автономност, чувствителност към красотата, чувство за хумор, алтруизъм, желание за усъвършенстване на човечеството (Маслоу, 2001, с. 77–124).

Важно е да се подчертае, че първият опит да се дефинира „психично благополучие“ на човека и създаването на неговия интегративен, многоизмерен модел започва през 50-те години на миналия век. А отделяне на понятието „психично благополучие“ от понятието „психично здраве“ е представено в изследванията на Брадбърн (Bradburn, 1969). Според него, за да се опише това явление, е необходимо да се оперира с признаци, които отразяват състоянието на щастие или нещастие, субективно усещане на общото удовлетворение или неудовлетвореност от живота (Bradburn, 1969). С развиването на психологическите изследвания за психичното благо и разширяването на дефинирането му в научен свят се зараждат основните концепции на благоденствие, които се смятат за начална точка при изследване на феномена.

Според Риф (Ryff, 1995) всичките концепции могат да бъдат разделени на хедонистични и евдемонистични. Райън и Деси (Ryan, Deci, 2000) смятат, че тяхната теория за самоопределянето съчетава и двата подхода. Според Познякова (2007) като цяло има 4 концептуални подхода: хедонистичен на Брадбърн и Динер, евдемонистичен на Уотърман, позитивната психология на Риф, Маслоу, Роджърс, Олпорт, Юнг и Ериксън, теорията за самоопределянето на Райън и Деси. При извеждане на базови понятия на психичното благополучие, в съвременните изследвания се дефинира обобщение на Сооке (2016) от 4 подхода. Той ги диференцира според критерия за обща употреба: *хедонистичен, евдемонистичен, качество на живот и здраве*.

Най-известен е **хедонистичният** трикомпонентен **модел** за субективното благополучие на Динер (Diener, 1984, pp. 542–575), този модел се състои от удовлетвореността от живота, липсата на негативен афект и наличието на положителни емоции. Като извод, тук е важно да се изрази съгласието с разпространяването на този модел, защото измерването на психичното благосъстояние през неговите положителни компоненти дава качествени резултати днес, в най-актуалните изследвания по проблематиката.

В рамките на **евдемонистичния подход** се приема, че психичното благополучие е резултат от разкриване на своя творчески потенциал, функционира на оптималното ниво или реализира своята природа (Lent, 2004, pp. 482–509). Един от най-известните евдемонистични модели на благоденствие е моде-

лът за психичното благо на Риф от 6 елемента (Ryff, 1989b). Съгласуваност с това приемане дължи на качествени резултати от емпиричните изследвания, свързани с проучвания на творчески потенциал, от които се увеличава необходимостта за съвременното общество всеки ден. За разлика от предишния, евдемонистичният модел на Райън и Деси (Ryan, Deci, 2000), който е остарял и е актуализиран за съвременните емпирични изследвания, се състои само от три компонента: самоопределяне, компетентност и положителни отношения. Тези два модела илюстрират разликите в разбирането за благополучие дори в рамките на един и същ подход. Обобщавайки анализиранията на двата подхода, може да се направи изводът, че евдемонистичните модели съдържат повече компоненти от хедонистичните и се различават значително в съдържанието на конструктите.

Третият подход се фокусира върху качеството на живот. Този термин много често се използва като синоним на благополучие (Frisch et. al., 1992, pp. 92–101). Концепцията за качество на живот тълкува благополучието в по-широк смисъл от представителите на хедонистичните и евдемонистичните модели и включва физическите, психологическите и социалните аспекти на функционирането на индивида (Lent, 2004). От проучването на научната литература за тази статия, се извежда, че този подход по-рядко се използва за съвременните емпирични изследвания и за измерването на психичното благополучие.

Четвъртият подход е „здраве“ или *wellness*, който е по-малко ясно дефиниран от първите два подхода, и се използва предимно при здравно консултиране. Някои автори използват този термин заедно с благополучието (Harari, 2005). Както бе споменато в увода на статията за актуалността на избраната тема – психичното благо е показател за здравето. Изхождайки от този показател, може да се каже и обратното, че здравето е показател за психичното благоденствие. Почти всичките горепосочени изследователи в тази област са съгласни с универсалността на Wellness подхода като холистичен начин на живот, който включва много въпроси по отношение на опазването на здравето и оптималното функциониране на индивида, физическото и духовното здраве. Това прогнозира развитието и популяризирането на този подход в бъдещите емпирични изследвания на благополучието.

КОМПОНЕНТИ НА СУБЕКТИВНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ

На базата на направен литературен анализ за дадената статия, важно е да се подчертае, че благополучието на личността по своята същност се разглежда като субективно понятие и това е най-важната взаимовръзка между психичното и субективното благополучие. Психичното благоденствие е състоянието на субективното преживяване, субективната оценка на различни аспекти от живота

на човека, като отношението към себе си и света около него, и се измерват с помощта на психологично-диагностични инструменти.

Според Динер и неговите колеги (Diener et al., 1985, pp. 71–75) субективното благополучие е емоционален компонент на психичното благосъстояние, Риф и Кейс (Ryff, Keyes, 1995) подчертават, че напротив, психичното благополучие е част от субективното.

Доминираща роля в развитието на концепцията за „субективното благо“ направи Динер (Diener, 1984). Според него субективното благоденствие е баланс на отрицателни и положителни ефекти и включва три компонента: удовлетворение, приятни емоции, неприятни емоции² (Diener, Oishi, Lucas, 2003). В резултат на това се разработва и се въвежда скалата за измерване на удовлетвореността от живота, която по-късно става стандарт за измерване на субективното благосъстояние (Diener et. al., 1985, pp. 71–75; Eid, 2008).² Динер изследвал различни фактори на благополучието, по-специално интензивността и честотата на емоциите (Diener, 1995). Според неговите открития и на колегите му обичайната интензивност, с която хората изпитват емоции, няма ефект върху цялостното субективно благополучие, а честотата на емоционалните преживявания се оказва важен фактор (Larsen, Diener, Emmons, 1985).

Базирайки се на компонента „удоволствие в определена област“ на субективното благополучие, въведен от Динер, друг автор – Schimmack (2008), разглежда по-подробно структурните връзки между удовлетворение от живота, удовлетворение от работата и семейно удовлетворение. Той извежда спорни въпроси относно връзката между емоционалните компоненти на субективното благоденствие и връзката между когнитивното и емоционалното благополучие.

Един от най-известните изследователи на субективното благо е основателят на позитивната психология Селигман. Според него то е положителна афективност, съчетана с удовлетворяващи дейности и идентифицира следните компоненти на субективното благосъстояние: положителни емоции, смисъл, ангажираност, положителни взаимоотношения с другите и черти от по-високо ниво – добродетели. Добродетелите се разбират като черти на характера от „по-висок порядък“, които се формират от ценностите на различните култури и общества. Според възгледите на автора както индивидуалният генетичен набор, така и условията на околната среда играят важна роля за формирането на субективното благо, но личностните черти имат решаващ принос (Seligman, 2013).

В същото време Селигман разширява идеите на Динер и отбелязва, че високото ниво на субективното благополучие на човека е свързано с усещането на положителни емоции и висока степен на удовлетворение от живота,

---

² Емоция (на латински:– „вълнувам се“) е понятие, изразяващо психичното състояние на индивида, повлияно от различни субекти и обстоятелства. – Б.а.

емоционална стабилност, липса на загриженост за емоционални проблеми, ентузиазъм, самоконтрол, любов към себе си, преобладаване на положителните мисли и положително отношение към света около нас, собственото ми-нало, настоящето и бъдещето (Селигман, 2006). Относно трикомпонентната структура за субективното благополучие на Динер е многократно потвърдена в множество изследвания (Diener et al., 1999). Тук може да се изведе определянето, че емоционалният компонент на субективното благополучие е съотношение на положителни и отрицателни ефекти и отделят техния баланс като един фактор. На базата на литературен анализ се извеждат редицата компоненти на субективното благополучие, които позволяват по-дълбоко да изяснят дефинирането на идентичните понятия за психичното благополучие от неговия теоретичен конструкт за бъдещите емпирични изследвания:

Социален компонент. Как е протекъл етапът на социализация, играе роля за всеки индивид. Това е социалният компонент, който определя ценностната система на човек, отношението му към всякакви фактори или събития в живота. Социализацията помага на човек да формира критерии за самооценяването, системи от взаимоотношения, поведение, неговите формати и дейности като цяло. На този фон субективното благополучие е степента на удовлетвореност на индивида от положението в обществото. Факторите на субективното благо на фона на социалния компонент са: социална зависимост, особености на личността, емоционален фон, удовлетворението от статуса в обществото, удоволствието от работа, комфорта на живота в държавата и обществото.

Материален компонент. За субективното благоденствие на съвременния човек удовлетворението от материалната страна на живота е един от най-важните аспекти. Важно е да има жилище, храна, почивка. Много хора, живеещи в съвременното общество, по един или друг начин се стремят към материално благополучие. А размерът на „материалното богатство“ е различен за всеки и зависи от качествата на човека, неговото възприятие. Материалното благополучие е свързано с човешките възможности, а от тях зависи качеството на живот.

Религиозен компонент. За много съвременни хора духовността, чувството за принадлежност към богатствата на духовната култура е важен елемент на благосъстояние. Тези хора, които са в общността на религията, вярват, че благополучието на човека зависи от степента на послушание към Бога.

Физически компонент. Благото за много хора зависи от доброто здраве. Благополучие е комбинацията от физическа активност, рационално хранене, безопасност, умствен и физически труд.

Психологически компонент. Това е едно от основните понятия в хармонията на личността, нейното благополучие. С други думи, хармонията на личността е последователността на процесите в нейното развитие, саморе-

ализация и пропорционалност на цели и възможности. В психологията понятията „субективно благополучие“ и „психично благополучие“ корелират двусмислено. Някои изследователи разглеждат субективното благоденствие като част от психичното, докато друга част разглеждат психичната част като компонент на благосъстоянието.

Когнитивен компонент е представата за човешкото битие и **емоционален компонент** е отношение към битието. Изхождайки от описаните по-горе компоненти, може да се направи изводът, че субективната оценка на който и да е компонент (собствена компетентност, автономност, положително себевъзприятие и др.) е само един от важните аспекти на благополучието, но не е достатъчен. Субективните и обективните оценки може изобщо да не съвпадат, но за цялостна адекватна оценка на благоденствието трябва да се вземат предвид и двата показателя. Такъв подход много ясно разделя конструкта „субективният wellbeing“ от психологическите и други конструкти, тъй като „субективността“ е знак за позицията на човек по отношение на оценката на всеки компонент на благополучието, а не обозначение на неговото емоционално настроение. Следователно субективното благо може да се счита за компонент на психологическото благосъстояние. В същото време благополучието или неблагополучието на всеки отделен човек се състои от набора на оценките за различни аспекти, които изграждат живота на конкретен човек, затова е важно по-нататък да се разглеждат съществуващи подходи за проучването на субективното благо.

ТЕОРЕТИЧНИ ПОДХОДИ ПРИ ПРОУЧВАНЕТО НА СУБЕКТИВНИЯ WELLBEING

Целеви подход. Зависи изцяло от ориентацията към крайната цел. В тази концепция благополучието на човека възниква в момента, когато целта е постигната. Моделите на благополучието в този подход се основават на нуждите и целите.

Ценностен подход. Този подход включва изучаване на аспекти на философски и психологически идеи за човека, за неговите ценности. Спецификата на щастието е, че човек използва различни мотиви, мотивация, поведение и в резултат на това изпитва щастие и удовлетворение. Щастието е ценност, чийто успех се крие в липсата на стремеж. Отдавна е забелязана и неведнъж изказвана идеята, че трябва да се търси не щастието като самостоятелна същност, а нещо друго, което е важно и значимо в живота на хората и от което произтича това щастие.

Субективният подход е този, който е свързан с активността на човека, желанието му да постигне субективно благоденствие. При този подход субективното благосъстояние е страничен продукт. Човек е фокусиран върху определени дейности и благополучието не е самоцел, а краен продукт.

Лични и ситуационни подходи. Подходи, които са свързани с философски течения. От гледна точка на психологията, субективното благополучие е предразположение на индивида или, обратно, временно състояние, което зависи от събитията в живота. Противоречието на подхода е свързано с противоречието на субективното wellbeing на всеки индивид.

Когнитивен подход. Някои учени предполагат, че има хора, които са предразположени да изпитват субективно благо с помощта на паметта, мислене или когнитивни модели. Ако човекът има по-развита мрежа от положителни асоциации, то съответно по-голям брой събития „предиизвикат“ у него щастливи спомени и чувства.

Социално-психологически подход. Стандарти на обществото са онези, които пряко влияят върху субективното благополучие. Практикувайки социално сравнение, човек използва стандартите за щастие на другите хора. И ако субектът има някакви предимства пред останалото общество, тогава той изпитва удовлетворение. Човек в рамките на субективното благоденствие може да използва сравнение с миналото си или с настоящето на други хора.

От горепосочените теоретичните подходи в проучването на субективния wellbeing се извежда, че субективното благополучие може да бъде променливо и зависи от психологически, социални и физически характеристики. Обаче тези променливи не могат да не създават определени спорове, а съответно и недостатъците за измерването на феномена психично благополучие, които се разглеждат в следващия подраздел.

ОСНОВНИ НЕДОСТАТЪЦИ В ИЗМЕРВАНЕТО НА ПСИХИЧНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ

Широка гама на емпиричните изследвания в измерването на психичното благо са съчетани със сериозни методологични недостатъци (Ryff, 1989a). Сред тях е преди всичко фактът, че този прогрес никога не е имал дълбока теоретична основа. Дори съдържанието и структурата на елементите на психичния wellbeing: удовлетворение от живота и щастие, се считат като правило, за интуитивно ясни, и не се нуждаят от строги определения.³ Концепцията „щастие“ съчетава определен набор от идеали на човешкия живот. Щастието действа като ценност, която има специално значение и която стои над другите ценности (Аргайл, 1990). Капрара, в книгата си „Психология на щастието“ рядко използва понятието „щастие“, но въпреки това го определя като осъзнаване на удовлетворението от живота или като честота и интензивност на положителните емоции (Капрара, 2003, с. 640).

---

³ Щастието и удовлетвореността от живота е емоционално състояние, при което човек изпитва чувства, вариращи от задоволство и удоволствие до пълно блаженство и прекалена радост. – *Б.а.*

Следващият важен недостатък в измерването на психичното благосъстояние е, че в много приложни изследвания на феномена има подмяна на понятията, тоест не се измерва благосъстоянието само по себе си, а приравнени към него заболявания: тревожност, страхове, депресия, различни видове фобии, истерия, натрапчиви мисли и др. Това е незадоволително тълкуване, тъй като напълно игнорира способността на индивида да бъде креативен и да постига целите си. Забележимо е в емпиричните разработки на психичното благодеяние, че те са склонни да игнорират или сериозно подценяват възможностите за непрекъснато умствено развитие на човека през целия жизнен цикъл.

За да се разреши проблемът в проучванията на психичното благополучие, американският психолог Риф намери изход (Ryff, 1989a; 1989b) от ситуация. Тя направи значителен принос в изследването на психичния wellbeing и смята, че не всичко, което съответства на удовлетвореност от живота, допринася за постигането на психичното благо. Въз основа на изследванията на Брадбърн (Bradburn, 1969), Риф предложи своя собствена мултифакторна рамка за психичното благосъстояние, съставена от 6 компонента: положително отношение към себе си и миналия си живот, взаимоотношения с другите, пропити с грижа и доверие, способността да следваш собствените си убеждения, способността да изпълняваш изискванията на ежедневието (компетентност), наличието на цели и дейностите, които придават смисъл в живота, чувството за непрекъснато развитие и самореализация.

Очевидно е, че изследването на психичното благополучие е невъзможно без проучването на субективната му страна. Като всяка страна – субективната също има своите проблеми в проучването.

ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ ПРИ ПРОУЧВАНЕТО НА СУБЕКТИВНИЯ WELLBEING

На базата на литературния анализ по тематиката се извежда един от най-очевидния и неразрешим засега проблем – ограничаването на понятието „субективно благополучие“ от близки и сродни понятия като „психично благо“, „лично израстване“, „преживяване на щастие“, както и разлика между научното и ежедневно разбиране на този феномен. Синоними на понятията за субективно благодеяние са понятията като „оптимизъм“, „удовлетворение от живота“ и „щастие“. Но щастие и субективно благосъстояние не са взаимнозаменяеми синоними, тъй като при изучаване на щастие се вземат предвид такива понятия като „доход“, „физическо състояние“, но не винаги при изучаване на субективния wellbeing. Щастие е емоционално състояние на един индивид, когато той изпитва удовлетвореност от целия спектър на условията за своето съществуване. А понятието „щастие“, разбира се, е субективно и зависи от всеки човек (Бонивелл, 2009, с. 192). Изхождайки от този проблем,

важно е да се подчертае, че за психолога субективната страна е от първостепенно значение, а благополучието на индивида е преди всичко субективното определение.

Друг проблем е несъвършенството на методическите инструменти, чиито конструктивни елементи затрудняват оценката на връзката между субективното благополучие и личните показатели, а измервания на психичното и субективното благо отдавна се комбинират със сериозни методологични недостатъци. Сред тях е преди всичко фактът, че този прогрес никога не е имал дълбока теоретична основа (Шевеленкова, Фесенко, 2005).

Следващият проблем – липсата на изследвания по проблематиката на социален и културен контекст, който в някои случаи оказва значително влияние върху нивото на удовлетвореност на определено лице от условията на живот. Културата служи за ориентиране на високо ниво за следващите поколения в развитието на смисъла в живота и за избор на стратегиите на поведение в обществото. Културата се възприема, усвоява и се възпроизвежда от всеки човек поотделно, определяйки формирането му като личност и определяйки характера на преживяване на неговото психично благополучие. Преживяването на психично благополучие варира в зависимост от възрастта, от развитието на личността, от нивото на нейната психологическа култура.

Идентифицираните по-горе недостатъци и проблеми при проучването на психичното благосъстояние и субективното благоденствие се решават в една или друга степен от изследователите и се препоръчва да се вземат предвид при емпиричните изследвания за по-качествени резултати.

ДИСКУСИОННИ ВЪПРОСИ

Обобщавайки горепосочената информация, се извежда, че психичното благополучие пряко зависи от системата на вътрешни оценки на носителя от придобит опит, поради което съдържанието му съвпада с концепцията за субективния wellbeing. Субективните и обективните оценки на благото може изобщо да не съвпадат. Например представата на човек за качеството на неговите взаимоотношения с другите може да се различава значително в зависимост от текущото емоционално състояние, нивото на емпатия, самочувствие, присъствие на емоционални, поведенчески и когнитивни стереотипи и много други фактори. Поради това въпросът за връзката между понятията „психично благоденствие“ и „субективно благоденствие“ е досега отворен.

Обобщените изводи от направения теоретичен обзор на литературата на проблематиката показват, че психично благо в сравнение със субективното благополучие, което означава субективността на всякакви оценки, отразява съзнателния и несъзнателния потенциал на човек да води пълноценен живот и да се справя с различните проблеми. В този смисъл психичното благополучие

е състояние на оптимално функциониране на човека. Едно от измеренията на психичния wellbeing е субективната оценка на различни аспекти от живота на индивида.

Важно е да се отбележи, че разнообразието от термини за психичното благополучието води, от една страна, до научен интерес към изследването на различните компоненти на субективното благо, а от друга – създава терминологично объркване. Следователно, извежда се, че проблемът за разделянето на различните конструкции на феномена, както и дефинирането му на универсална терминология е най-важен за съвременните проучвания по дадена тематика. Друг важен момент е в това, че търсенето на нови подходи и модели на психичното и субективното благоденствие, дефинирането на техните източници и детерминанти изисква по-дълбоко проучване на съвременните и класическите изследвания и може да послужи като основа за разработването на нови методи и обучение на хората в изкуството на пълноценен живот.

За съжаление, очевидно е, че днес няма консенсус относно разбирането на същността за благополучието и поради това се използват различни конструкции за изследването му. Освен по-горе дискутираното, все още няма единна гледна точка относно съотношението и дефиницията на субективното и психологическия wellbeing. До ден-днешен не спират спорове за тъждествеността на понятията „субективно“ и „психично благо“, „субективно благополучие“ и „удовлетвореност от живота“, „субективно благополучие“ и „щастие“.

Обобщавайки дискусиите за връзката между „субективно“ и „психично“ благополучие, отбелязва се, че въпреки широкото разпространение и на двата конструкта, тяхната интерпретация най-често зависи от ангажираността на всеки от авторите към един или друг подход и към дефинирането на понятието „благосъстояние“. Съответно понятията: „психично процъфтяване“ и „субективно благоденствие“ са слабо диференцирани и често се използват като синоними.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Извежда се до тук, че в края на половинвековните усилия за разбиране и измерване на психичното благополучие за човешкия живот в науката се разви една неприемлива, противоречива ситуация. Всяка година научните познания за благото се променят значително, изследват се неговите източници и детерминанти, уточнява се неговият компонентен състав, изяснява се терминологичната база. Направеният литературен анализ в тази статия е теоретичната част на дисертацията на автора, в която по-подробно се разкриват най-значими аспекти, елементи и модели на психичното и субективното благоденствие. Това означава, че статията има перспектива и може да бъде разширена

и задълбочена за по-нататъшни изследвания по тематиката. Статията може да послужи за разработването на различни емпирични модели на wellbeing, за да постигане целта в определени изследвания.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аргайл, М.** (1990). *Психология счастья*. Москва: Прогресс. [Argayl, M. (1990). *Psihologia schastyua*. Moskva: Progress.]
- Бонивелл, И.** (2009). *Ключи к благополучию. Что может позитивная психология*. Москва: Время. [Bonivell, I. (2009). *Klyuchi k blagopoluchiyu. Chto mozhet pozitivnaya psihologia*. Moskva: Vremya.]
- Капрара, Дж.** (2003). *Психология личности*. СПб: Питер. [Kaprara, Dzh. (2003). *Psihologia lichnosti*. SPb: Piter.]
- Маслоу, А.Г.** (2001). *Мотивация и личность*. СПб.: Евразия, с. 77–124. [Maslou, A.G. (2001). *Motivatsia i lichnosty*. SPb.: Evrazia, s. 77–124.]
- Познякова, Е.П.** (2007). *Измерение в социологии: учебное пособие*. Москва: КДУ. [Poznyakova, E.P. (2007). *Izmerenie v sotsiologii: uchebnoe posobie*. Moskva: KDU.]
- Селигман, М.** (2006). *Новая позитивная психология: научный взгляд на счастье и смысл жизни*. Москва: София, с. 368. [Seligman, M. (2006). *Novaya pozitivnaya psihologia: nauchnyy vzglyad na schastye i smysl zhizni*. Moskva: Sofia, s. 368.]
- Шевеленкова, Т.Д., Фесенко П.П.** (2005). Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования. *Психологическая диагностика*, № 3, с. 95–129. [Shevelenkova, T.D., Fesenko P.P. (2005). *Psihologicheskoe blagopoluchie lichnosti (obzor osnovnykh kontseptsiy i metodika issledovania. Psihologicheskaya diagnostika*, № 3, s. 95–129.]
- Bradburn, N.** (1969). *The Structure of Psychological well-being*. Chicago: Aldine Pub. Co.
- Campbell, A., Converse, P. E., Rodgers, W. L.** (1976). *The quality of American Life*. New York: Russel Sage Foundation.
- Cooke, P. J.** (2016). *Measuring Well-Being: A Review of Instruments*. SAGE Publications, pp. 730–757.
- Diener, E.** (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, vol. 95, no 3, pp. 542–575.
- Diener, E.** (1995). Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem. *Personality and Social Psychology*, 68, pp. 653–663.
- Diener, E. et al.** (1985). The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49, pp. 71–75.
- Diener, E. et al.** (1999). Subjective well-being: three decades of progress. *Psychological Bulletin*, vol. 125, no 2, pp. 276–302.
- Diener, E., Oishi, S., Lucas, R. E.** (2003). Personality, culture, and subjective well-being: Emotional and cognitive evaluations of life. *Annual Review of Psychology*, № 54, pp. 403–425.
- Eid, M.** (2008). *The Science of Subjective Well-Being*. New York: Guilford Press, pp. 97–123.

- Frisch, M. B. et al** (1992). Clinical validation of the Quality-of-Life Inventory. A measure of life satisfaction for use in treatment planning and outcome assessment. *Psychological Assessment*, vol. 4, no 1, pp. 92–101.
- Harari, M. J.** (2005). An empirical investigation of a theoretically based measure of perceived wellness. *Journal of Counselling Psychology*, 52, no 1, pp. 93–103.
- Larsen, R. J., Diener, E, Emmons, R. A.** (1985). An evaluation of subjective well-being measures. *Social Indicators Research*, № 17, pp. 1–18.
- Lent, R. W.** (2004). Toward a unifying theoretical and practical perspective on wellbeing and psychosocial adjustment. *Journal of Counselling Psychology*, vol. 51, no 4, pp. 482–509.
- Ryan, R. M., Deci, E. L.** (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, vol. 55, no 1, pp. 68–78. DOI: 10.1037/0003-066X.55.1.68.
- Ryff, C. D.** (1989a). Beyond Ponce de Leon and Life Satisfaction: New Directions in Quest of Successful Ageing. *International Journal of Behavioural Development*, vol. 12, № 1, pp. 35–55.
- Ryff, C. D.** (1989b). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, no 6, pp. 1069–1081.
- Ryff, C. D., Keyes, C.L. M.** (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, № 4, pp. 719–727.
- Schimmack, U.** (2008). The structure of subjective well-being. In: **Eid, M, Larsen, R.** (eds.). *The science of subjective well-being*. New York: Guilford Press, pp. 97–123.
- Seligman, M. E. P.** (2013). *Flourish: a visionary new understanding of happiness and well-being*. New York: Atria Paperback.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Батурин, Н.А., Башкатов, С.А., Гафарова, Н.В.** (2013) ,Теоретическая модель личностного благополучия. *Вестник Южно-Уральского государственного университета*, Т. 6, № 4, с. 4–14.
- Ишбирдин, А.А., Биктагирова, А.Р.** (2018). Исследование субъективного благополучия и удовлетворенности трудом сотрудников гостинично-ресторанного бизнеса: *Гуманистическое наследие просветителей в культуре и образовании: материалы XII Международной научнопрактической конференции*, с. 149–154.
- Новак, Н.Г.** (2008). Основные подходы к определению психологического благополучия личности в современной психологии. *Психологический журнал*, Том 2, 18, с. 21–25.
- Фесенко, П.П.** (2005). Осмысленность жизни и психологическое благополучие личности, *Общая психология. Психология личности. История психологии*. Т. 1, № 4. Москва: Питер, с. 24.
- Шамионов, Р.М.** (2008). Субъективное благополучие личности: этнопсихологический аспект. *Проблемы социальной психологии личности*. Саратов: Саратовский Государственный Университет им. Н. Г. Чернышевского, с. 45–52.

- Magnus, K., Diener, E.** (1991). *A longitudinal analysis of personality, life events, and subjective wellbeing: Paper presented at the Sixty-third Annual Meeting of the Midwestern Psychological Association, 2–4 May 1991, Chicago.* pp. 75–100.
- Palombi, B. J.** (1992). Psychometric properties of wellness instruments. *Journal of Counselling and Development*, vol. 71, no 2, pp. 221–225.
- Roscoe, L. J.** (2009). Wellness: A review of theory and measurement for counselors. *Journal of Counselling, and Development*, vol. 87, no 2, pp. 216–226.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 6, 2021

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 6, 2021

САМООЦЕНКА И СОЦИАЛНА АДАПТАЦИЯ В ПЕРИОД НА РЕХАБИЛИТАЦИЯ ПРИ ПАЦИЕНТИ С РАК НА ГЪРДАТА. КОНТРОЛИРАНО ИЗСЛЕДВАНЕ

НИНА МИЛКОВА ПЕТКОВА

Абстракт. Концепцията за качество на живот на пациента се появява в Index medicus през 1977 г. и понастоящем се използва широко в сферата на социалните науки. В Европа под качество на живот се разбира неразделната интеграция от физическо, психическо, емоционално и социално функциониране на дадено лице. Предвид това, че в научната литература се срещат десетки изследвания, касаещи качество на живот, в нашето изследване обръщаме внимание на важни конструкти от качеството на живот, а именно самооценка и социална вграденост.

За целите на настоящата разработка бе направено експериментално изследване със скала за измерване на глобална самооценка (SES) и скала за измерване на социална вграденост (SE). Дизайнът на изследването е в експериментална група, като получените резултати се съпоставят между участниците по различни показатели. Всички участници са изследвани с двата въпросника, като резултатите от тях са обработени спрямо конкретните норми на тестовете. Чрез нормите е проверена степен на социална вграденост, по определени показатели, както и степен на глобална самооценка също по определени показатели. Експерименталната група се състои от 40 жени, диагностицирани с рак на гърдата, а изследването е проведено в рамките на УСБАЛ по онкология, гр. София. Изследваните лица са в период на рехабилитация, след лечение на рак на гърдата, а етапът на рехабилитацията е до две години.

Ключови думи: самооценка, социална адаптация, образ на тялото, рак на гърдата, рехабилитация, психосоциален дистрес

SELF-ESTEEM AND SOCIAL ADAPTATION IN A PERIOD OF REHABILITATION IN PATIENTS WITH BREAST CANCER. A CONTROLLED STUDY

Nina Milkova Petkova

Abstract. The concept of patient quality of life appeared in Index medicus in 1977 and is now widely used in the social sciences. In Europe, quality of life is understood as the integral integration of a person's physical, mental, emotional and social functioning. Given that there are dozens of studies on quality of life in the scientific literature, we turn our attention to important constructs from life research, namely self-esteem and social embeddedness.

For the purposes of the present study, an experimental study was conducted with a scale for measuring global self-esteem (SES) and a scale for measuring social embeddedness (SE). The design of the research is in an experimental group, and the obtained results are compared between the participants according to different indicators. All participants were examined with the two questionnaires, and their results were processed according to the specific norms of the tests. Through the norms, the degree of social embeddedness, according to certain indicators, as well as the degree of global self-evaluation according to certain indicators was checked. The experimental group consisted of 40 women diagnosed with breast cancer, and the study was conducted within the framework of the Oncology Department of Sofia. The subjects were in a period of rehabilitation after breast cancer treatment, and the rehabilitation stage was up to two years.

Keywords: self-esteem, social adaptation, body image, breast cancer, rehabilitation, psychosocial distress

ВЪВЕДЕНИЕ

Раковата клетка не е нещо, идващо отвън, което застрашава организма като например вирусите и бактериите, причиняващи болестотворен процес. Раковата клетка дълго време е служила на темпото, начина на живот и навиките на индивида, докато не се е получило „претоварване“ и преориентация на функцията на клетката, която започва да унищожава организма посредством делене. Колкото по-натоварен е организмът, толкова повече пагубната функция на клетката има негативен ефект върху здравето, докато не се стигне до фатални последици.

Женските гърди са символ на полова идентичност, усещане за привлекателност и сексуалност. При диагноза рак на гърдата и особено при радикална мастектомия отраженията върху интимния живот, усещането за женственост и цялостният образ на тялото безспорно са неминуеми. В научната литература са описани случаи на пациентки, които прибегват до реконструираща хирургия, за да възвърнат частично усещането за това да си жена и да повишат самочувствието си. Самооценката е ключов фактор при дистрес и допринася за формирането на здрав копинг механизъм за справяне с фрустриращи ситуации. Когато личността е формирала реалистична самооценка, развива критичност по отношение на проблема и е наясно с личните си ресурси, които да

способстват за справянето с него. В контекста на рака на млечната жлеза това означава по-голяма устойчивост на стрес и по-успешна рехабилитация.

В настоящата разработка направихме обзор на фактори като самооценката и социалната вграденост, като значителни стъпки в успешното възстановяване след диагноза рак на гърдата. Изследвахме значението, което има образът на тялото за една жена, отражението му върху самооценката и това как се повлиява на социализацията след лечението. Съпоставихме фактори като възраст и оперативна намеса в нивата на социална вграденост и самооценка. За целта на настоящата разработка използвахме Скала за социална вграденост (SE) и Скала на Розенберг за глобална самооценка (SES).

Целите на разработката са да проучи социалната вграденост като фактор на социалното функциониране и отражението ѝ върху изхода на лечението, като по този начин да отговори на въпроси, свързани с адаптацията на пациента в социалната среда, след диагноза рак на гърдата в контекста на рехабилитационния процес, както и самооценката като личностен конструкт, касаещ възприемането за собствената значимост и цялостна оценка на личностните качества.

ПСИХОСОЦИАЛЕН ДИСТРЕС ПРИ ПАЦИЕНТИ С РАК НА ГЪРДАТА

Всеки пациент преживява определено ниво на дистрес, при диагнозата *рак*, независимо от степента на заболяването, типа на тумора или етапа на лечение. Дистресът при онкологично болните пациенти може да се проявява под формата на панически атаки, минорно настроение, дистимия, проблеми със съня, тревожни състояния, нарушена концентрация и др. Дистресът се определя като многофакторно негативно емоционално преживяване от психологически (когнитивен, поведенчески, емоционален), социален и/или духовен характер, което от своя страна да попречи за пълноценното възстановяване и ефективно справяне със злокачественото заболяване. Дистресът е рисков фактор при пациенти с рак на гърдата, тъй като може да повлияе освен върху успешното лечение, но и върху качеството на живот и успешния рехабилитационен процес. Според указанията дистресът при онкологичните пациенти е дефиниран като „многофакторен неприятен емоционален психологичен, социален и/ или духовен опит, който е възможно да влияе на възможностите за ефективно справяне на пациента с рака, на изпитваните физически симптоми от него и лечението“ (Ганева, 2013).

Психосоциалните грижи за онкологично болните пациенти са утвърдени едва през 1997 г. като част от лечебния процес, посредством работата на мултидисциплинарни екипи, включващи онколози, социални работници, психиатри и психолози. Всички те си сътрудничат в изследването, превенцията и лечението на психосоциалния дистрес при пациентите. В доклад на IOM

(Институт по медицина) от 2007 г. психосоциалната помощ е приета за част от новите стандарти за качествени онкологични грижи, които трябва да бъдат интегрирани към рутинната практика. През 2012 г. Американската колегия на хирурзите (Commission on Cancer of the American College of Surgeons) приема нов стандарт за болнична програма в онкологичната практика, който включва персонален скрининг на всеки пациент за психосоциален дистрес. Здравните институции трябва да подкрепят достъпа до качествени психосоциални грижи, да насърчават научните изследвания в психосоциалната онкология и да разработват програми за непрекъснато подобряване на качеството. Пациенти с висок риск за дистрес са с анамнеза за психично разстройство, депресия или употреба на психоактивни вещества, с когнитивни нарушения, тежка коморбидност, неконтролирани симптоми, комуникативни ограничения, проблеми в социалната сфера. Рисковите фактори включват млада възраст, женски пол, с малки деца, обект на насилие (физическо/сексуално).

Степента на поносимост към психологически дистрес се повлиява в зависимост от структурата на личността на пациента, както и от начина на емоционално изразяване. Съществува изследване, според което пациентите с рак на гърдата, които потискат емоциите си, са имали тенденция към безнадежност или фаталистични очаквания. Именно при тях психологическият стрес е бил по-голям в сравнение с пациенти, при които емоционалната експресия е била по-силно изразена (Watson et al., 1991).

За описание на различните аспекти от процеса на стреса в проведените психологически изследвания се използват различни теоретични модели и понятия. Според Lazarus (1966) стресът не е стимул, отговор или променлива, а обобщено понятие, отделна изследователска област. Той е основно 2 вида:

1. *физиологичен* – поставя се акцент върху реагиращия организъм
2. *транзакционен* – поставя се акцент върху когнитивните и емоционалните процеси, които влияят върху реакцията на стрес. Съществува твърдение, че физически стрес е невъзможно да съществува без психологически такъв, но психологическият е възможно да съществува самостоятелно.

Преживените кризи и травми променят мирогледа на човек за Света. Теоретичните модели, които обобщават реакциите към кризи, често включват последователност от отделни фази. Според някои автори те следват определена повтораемост и цикличност през времето, докато според други имат строго определена последователност. Физиологичният отговор на стреса дава отражение върху мускули и органи, като определя по-нататъшната ендокринна реакция. Емоционалният отговор под формата на тревожност и депресивност дава тласък на когнитивната компонента изразена чрез натрапливи мисли, когнитивни и изкривявания и т.н., което затваря кръга в поведенческите

аспекти, като изолиране от социума, отбягване на определени ситуации или проблеми със съня. Това всъщност е предпоставката за т.нар. психосоматични заболявания.

САМООЦЕНКА И BODY IMAGE ПРИ ПАЦИЕНТИ С РАК НА ГЪРДАТА

Терминът 'body image' или „образ на тялото“ има различно значение за отделните индивиди. Образът на тялото е нещо повече от мисловна картина на това как изглеждаме. Възприятието за собственото тяло до голяма степен определя това кои сме ние. Образът на тялото е тясно свързан с идентичността, самоуважението, привлекателността, сексуалното функциониране и социалните взаимоотношения. Повечето жени са склонни да акцентират вниманието си върху онези аспекти от тялото, които не харесват. Начинът по който възприемаме тялото си, до голяма степен влияе върху това как се чувстваме в дадени ситуации. Начинът, по който виждаме и възприемаме тялото си не е непременно същият, по който го възприемат околните. Жените с диагноза рак и последващото лечение се изправят пред нови предизвикателства и адаптационни периоди, които нямат нищо общо с притесненията на жените без тази диагноза. Пациентките, които се лекуват от рак на гърдата, са изложени на значителни промени във външния си вид, като загуба или обезобразяване на едната или двете гърди, белези от операция и промени в кожата, свързани с лъчетерапията. Освен това химиотерапията и лечението с хормони често водят до напълняване. Тези изменения във физическия облик могат да предизвикат емоционално страдание и проблеми в социалното функциониране.

Голям брой жени с рак на гърдата се нуждаят от операция, за да премахнат част от гърдите си или да ги премахнат изцяло. Мастектомията е хирургична процедура за отстраняване на млечната жлеза. Приложима е както за лечение на рак на гърдата, така и като превантивна процедура при генетична предразположеност към заболяването. В зависимост от стадия на раковото заболяване, големината на тумора и размера на гърдата, лекарят преценява в какъв обем е необходимо да се проведе интервенцията.

Негативният образ на тялото след мастектомия неминуемо може да повлияе на настроението на жената и нейните междуличностни отношения, да доведе до социална стигматизация, а оттам и до социална изолация. Също така нарушението в образа на тялото след лечение на рак може да бъде свързано с различни промени, които могат да имат значително влияние върху качеството на живот (например психологически дистрес, тревожност, намалено физическо здраве, сексуална дисфункция). Следователно възприемането на образа на тялото може да се разглежда като потенциално ключов компонент на качеството на живот. Оперираните жени осъзнават, че са различни от другите т.нар.

„нормални жени“. В представите на диагностицираните жени „нормалните“ възприемат своето тяло като красиво и перфектно, най-малкото защото е съразмерно (цяло) и хармонично, за разлика от тях, преживели хирургична интервенция, вследствие на която се чувстват отчуждени от своето тяло. Страдащите от рак на гърдата са претърпели промени в своето тяло и за това те го възприемат като несъвършено, а себе си като непълноценни жени (Цонкова, 2010).

„Сексуалното здраве е опитът на продължаващия процес на физическо, психологическо и социално-културно благополучие, свързано със сексуалността.“ (Pan American Health Organization, World Health Organization, 2000). Установено е, че сексуалността е неразделна част от цялостното здраве на индивида, а възприемането на образа на тялото е ключов компонент на сексуалното здраве. Сексуалността е дълбок, интегрален аспект от човешката личност. Тя е тясно свързана с преживяването за себе си, самочувствието, самооценката и здравето. От гледна точка на физическото функциониране често се установява, че негативното възприятие за образа на тялото е свързано с по-големи сексуални затруднения. Съществува изследване, според което пациенти с рак на гърдата, които преживяват връзката с партньора си като стабилна и подкрепяща имат по-позитивно възприятие спрямо образа на своето тяло (Zimmermann, Scott, Heinrichs, 2010). Някои жени могат да избегнат сексуална активност, поради страх, че техният партньор ще отхвърли „новото“ им тяло, белязано от рака. Пациентки с реконструкция на гърдата след мастектомия, съобщават, че докато реконструираната гърда е естетична, липсата на усещане за тази гърда засяга сексуалното удоволствие (Wilmoth, Ross, 1997).

САМООЦЕНКА ПРИ ПАЦИЕНТИ С РАК НА ГЪРДАТА

По отношение на самооценката в психологията се счита, че всеки човек изпитва чувство за собствена ценност и значимост, базирана на доволство или недоволство от самия себе си. William James (1890) пръв се насочва в изследване на самооценката. Според него самооценката се състои от две нива: ниво на претенции и ниво на постижения. Претенциите са свързани с нивото на трудност на поставената цел. Високата самооценка е следствие от снижаване на претенциите или подобряване на постиженията. Но човек може да оценява различен аспект от своята личност, например не харесва външността си, но има положително отношение към ценностите и интересите си. Получаването на любов, признание и грижа от страна на родителите в периода на формиране и израстване на индивида е в основата на психоаналитичните възгледи относно самооценката. Оценъчните и емоционалните елементи присъстват във всички съществуващи дефиниции и теории за самочувствие. Самооценката се определя и като глобален барометър на самочувствието, включваща когнитивни възприятия за общата самооценка и емоционалните преживявания

на самия себе си (Murphy, Stosny, Morrel, 2005). Rosenberg (1965) дефинира идеята за природата на самооценката. Той въвежда понятието „глобална самооценка“ и счита, че глобалната самооценка се базира на начина, по който личността оценява специфичните си качества, свързани с целите от висока значимост. Възприятието за това, което е „осъществено“ или „действително“ е свързано с три различни процеса: обратна връзка, социално сравнение и Аз-атрибуция (Rosenberg, Turner 1990). Освен субективният фактор по отношение на самооценката, съществува и друг, който има не по-малка тежест в изграждането ѝ, а именно социалната самооценка. Тя се основава на обратна връзка от групата чрез отразени оценки и социални сравнения. Това дава на индивида усещане за ценност и принадлежност, но същевременно може да има негативно отражение спрямо личната самооценка.

Онкологичното заболяване крие рискове не само за физическото здраве и благополучие, но и за емоционалното състояние. Животът, след подобна диагноза, сам по себе си е предизвикателство, което изисква пълна мобилизация, устойчивост и вяра в собствените възможности. В научната литература се срещат изследвания, които са насочени към младите жени с рак на гърдата и тяхната Аз-концепция, самооценка и социална вграденост след диагнозата. Основните проблеми там са свързани с преждевременната менопауза, репродуктивното здраве и body image. Много трудно е за една жена, в активна възраст да приеме, че тялото ѝ може да не изглежда по същия начин или че кожата и косата ще изглеждат различно. Важно е да се отбележи, че съществуват посреднически фактори, които променят въздействието на рака върху самооценката, както е случаят с повечето събития, които се считат за стресори. Те включват възраст и други социално-демографски характеристики, преморбидно функциониране, стадий на заболяването и вида на лечението, брачните отношения, получената социална подкрепа и индивидуалните и социално-културните възприятия. Научните изследвания показват, че видът на хирургичната намеса при рак на млечната жлеза (когато се налага) има отношение върху самооценката. Най-често съпоставките са между пациенти с мастектомия и такива, които не са претърпели операция за частично или цялостно отстраняване на гърдата. Самооценката играе ролята на медиатор между депресивните симптоми на пациентите и качеството им на живот, т.е. ниското качество на живот намалява самооценката, което от своя страна засилва депресивните симптоми. Характеристиките на физическите симптоми на болка и умора също са свързани със самооценката. Находката на изследователите, че ефектът от качеството на живот на пациентите с рак на гърдата върху депресивните симптоми е напълно опосредстван от самооценката, подчертава ролята ѝ в психосоциалната ресоциализация на пациентите. С други думи – повишаването на самочувствието може да намали стреса и да предотврати прогресията към по-сериозни депресивни симптоми.

МАТЕРИАЛИ И МЕТОД

Целта на настоящото изследване е да проучи глобалната самооценка и социалната вграденост на пациенти с рак на гърдата, до две години след поставяне на диагнозата в период на рехабилитация.

Задачите на емпиричното изследване се следните:

- 1.1. Да се подбере целева група от лица, явяващи се на специализиран психологически преглед.
- 1.2. Да се проучи потенциала на използваната методика в актуалната ситуация за изисканото проучване.
- 1.3. Да се обобщят и анализират осреднените резултати и такива по скали.
- 1.4. Да се анализират скалите за корекция и да се интерпретират евентуални абнормени резултати.

Разпределение на възрастта в две категории

Таблица 1.

Възраст 2

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid до 50 години	16	40.0	40.0	40.0
над 50 години	24	60.0	60.0	100.0
Total	40	100.0	100.0	

16 от случаите попадат във възрастовата категория „до 50 години/включително“, а останалите 24 са в категорията „над 50 години“.

Описателни статистики за мастектомията

Таблица 2. Разпределение на мастектомия

Мастектомия

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid ДА	21	52.5	52.5	52.5
НЕ	19	47.5	47.5	100.0
Total	40	100.0	100.0	

21 от случаите попадат в категорията „първа година след диагноза“, а останалите 19 са в категорията „втора година след диагноза“.

Описателни статистики за глобалната самооценка

Таблица 3. Описателни статистики за глобалната самооценка

Descriptives			Statistic	Std. Error
Глобална самооценка	Mean		22.75	.580
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	21.58	
		Upper Bound	23.92	
	5% Trimmed Mean		22.58	
	Median		23.00	
	Variance		13.474	
	Std. Deviation		3.671	
	Minimum		16	
	Maximum		34	
	Range		18	
	Interquartile Range		5	
	Skewness		.737	.374
	Kurtosis		1.323	.733

Диагностицираните жени ($n = 40$) имат средна глобална самооценка 22,75 бала, с 95% доверителен интервал от 21,58 до 23,92.

Таблица 4. Описателни статистики за социалната вграденост

Descriptives			Statistic	Std. Error
Социална вграденост	Mean		45.49	1.112
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	43.24	
		Upper Bound	47.74	
	5% Trimmed Mean		46.13	
	Median		46.00	
	Variance		48.256	
	Std. Deviation		6.947	
	Minimum		18	
	Maximum		55	
	Range		37	
	Interquartile Range		10	
	Skewness		-1.871	.378
	Kurtosis		5.356	.741

Диагностицираните жени ($n = 39$) имат средна социалната вграденост 45.49 години, с 95% доверителен интервал от 43.24 до 47.74.

1) Сравнения по глобалната самооценка

1.2. Сравнение между възрастови групи до 50 г. (включително) и над 50 г.

Тест на Стюдънт за независими извадки

Таблица 5. Описателни статистики за теста на Стюдънт

Group Statistics					
Възраст 2		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Глобална самооценка	до 50 години	16	21.63	3.008	.752
	над 50 години	24	23.50	3.934	.803

Таблица 6. Резултати от теста на Стюдънт

Independent Samples Test										
		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
Глобална самооценка	Equal variances assumed	.052	.821	-1.615	38	.115	-1.875	1.181	-4.225	.475
	Equal variances not assumed			-1.704	37.182	.097	-1.875	1.100	-4.104	.354

Според теста на Стюдънт, различието между емпиричните средни не е статистически значимо ($t(38) = 1,615$; $\text{Sig.} = 0,115$).

Тест на Ман-Уитни

Поради малкия обем на извадката е изпълнен и непараметричният тест на Ман-Уитни.

Таблица 7. Описателни статистики за теста на Ман-Уитни

Ranks				
Възраст 2		N	Mean Rank	Sum of Ranks
Глобална самооценка	до 50 години	16	17.53	280.50
	над 50 години	24	22.48	539.50
Total		40		

Таблица 8. Резултати от теста на Ман-Уитни

Test Statistics ^a	
	Глобална самооценка
Mann-Whitney U	144.500
Wilcoxon W	280.500
Z	-1.320
Asymp. Sig. (2-tailed)	.187
Exact Sig. [2*(1-tailed Sig.)]	.192 ^b

a. Grouping Variable: Възраст 2

b. Not corrected for ties.

Тестът на Ман-Уитни потвърждава извода от теста на Стюдънт. Различието между емпиричните средни не е статистически значимо ($U = 144,5$; $\text{Sig} = 0,187$).

1.3. Сравнение по наличие на мастектомия

Тест на Стюдънт за независими извадки

Таблица 9. Описателни статистики за теста на Стюдънт

Group Statistics					
	Мастекотомия	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Глобална самооценка	ДА	21	21.67	3.246	.708
	НЕ	19	23.95	3.822	.877

Таблица 10. Резултати от теста на Стюдънт

Independent Samples Test											
		Levene's Test for Equality of Variances		t-Test for Equality of Means						95% Confidence Interval of the Difference	
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	Lower	Upper	
Глобална самооценка	Equal variances assumed	.023	.880	-2.040	38	.048	-2.281	1.118	-4.544	-.018	
	Equal variances not assumed			-2.023	35.535	.051	-2.281	1.127	-4.568	.006	

Според теста на Стюдънт, се наблюдава статистически (маргинално) значимо различие между емпиричните средни ($t(38) = 2,040$; $\text{Sig.} = 0,048$). При отсъствие на мастектомия се наблюдава по-висока средна самооценка.

Тест на Ман-Уитни

Поради малкия обем на извадката, ще изпълним и непараметричния тест на Ман-Уитни.

Таблица 11. Описателни статистики за теста на Ман-Уитни

Ranks				
	Мастекотомия	N	Mean Rank	Sum of Ranks
Глобална самооценка	ДА	21	16.88	354.50
	НЕ	19	24.50	465.50
	Total	40		

Таблица 12. Резултати от теста на Ман-Уитни

Test Statistics ^a	
	Глобална самооценка
Mann-Whitney U	123.500
Wilcoxon W	354.500
Z	-2.072
Asymp. Sig. (2-tailed)	.038
Exact Sig. [2*(1-tailed Sig.)]	.039 ^b

a. Grouping Variable: Мастекотомия

b. Not corrected for ties.

Тестът на Ман-Уитни потвърждава извода от теста на Стюдънт. Различиято между емпиричните средни рангове е статистически значимо ($U = 123,5$; $\text{Sig.} = 0,038$). При отсъствие на мастекотомия се наблюдава по-висок среден ранг.

2) Сравнения по социалната вграденост

2.1. Сравнение между възрастови групи до 50 г. (включително) и над 50 г.

Тест на Стюдънт за независими извадки

Таблица 13. Описателни статистики за теста на Стюдънт

Group Statistics					
Възраст 2		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Социална вграденост	до 50 години	15	42.93	8.980	2.319
	над 50 години	24	47.08	4.872	.994

Таблица 14. Резултати от теста на Стюдънт

Independent Samples Test										
		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
Социална вграденост	Equal variances assumed	3.359	.075	-1.874	37	.069	-4.150	2.214	-8.637	.337
	Equal variances not assumed			-1.845	19.228	.116	-4.150	2.523	-9.426	1.126

Според теста на Стюдънт различията между емпиричните средни е близко до статистически значимо ($t(37) = 1,874$; $\text{Sig.} = 0,069$). Във възрастовата група над 50 години се наблюдава по-високо средно ниво на социална вграденост.

Тест на Ман-Уитни

Таблица 15. Описателни статистики за теста на Ман-Уитни

Ranks				
	Възраст 2	N	Mean Rank	Sum of Ranks
Социална вграденост	до 50 години	15	16.70	250.50
	над 50 години	24	22.06	529.50
	Total	39		

Таблица 16. Резултати от теста на Ман-Уитни

Test Statistics ^a	
	Социална вграденост
Mann-Whitney U	130.500
Wilcoxon W	250.500
Z	-1.437
Asymp. Sig. (2-tailed)	.151
Exact Sig. [2*(1-tailed Sig.)]	.155 ^b

a. Grouping Variable: Възраст 2

b. Not corrected for ties.

Тестът на Ман-Уитни обаче не потвърждава (убедително) извода от теста на Стюдънт. Различието между получените данни не е статистически значимо ($U = 130,5$; $\text{Sig.} = 0,151$).

2.2. Сравнение според наличие на мастекотомия

Тест на Стюдънт за независими извадки

Таблица 17. Описателни статистики за теста на Стюдънт

Group Statistics					
	Мастекотомия	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Социална вграденост	ДА	21	44.62	8.535	1.863
	НЕ	18	46.50	4.489	1.058

Таблица 18. Резултати от теста на Стюдънт

Independent Samples Test										
		Levene's Test for Equality of Variances		t-Test for Equality of Means					95% Confidence Interval of the Difference	
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	Lower	Upper
Социална вграденост	Equal variances assumed	3.594	.066	-.840	37	.406	-1.891	2.240	-6.420	2.658
	Equal variances not assumed			-.878	31.171	.387	-1.891	2.142	-6.249	2.487

Според теста на Стюдънт не се наблюдава статистически значимо различие между емпиричните средни ($t(37) = 0,840$; $\text{Sig.} = 0,406$).

Тест на Ман-Уитни

Поради малкия обем на извадката ще изпълним и непараметричния тест на Ман-Уитни.

Таблица 19. Описателни статистики за теста на Ман-Уитни

Ranks				
	Мастекотомия	N	Mean Rank	Sum of Ranks
Социална вграденост	ДА	21	19.43	408.00
	НЕ	18	20.67	372.00
	Total	39		

Таблица 20. Резултати от теста на Ман-Уитни

Test Statistics ^a	
	Социална вграденост
Mann-Whitney U	177.000
Wilcoxon W	408.000
Z	-.340
Asymp. Sig. (2-tailed)	.734
Exact Sig. [2*(1-tailed Sig.)]	.749 ^b

a. Grouping Variable: Мастекотомия

b. Not corrected for ties.

Тестът на Ман-Уитни потвърждава извода от теста на Стюдънт. Различиято между емпиричните средни рангове не е статистически значимо ($U = 177,0$; $\text{Sig.} = 0,734$)

РЕЗУЛТАТИ

Равнището на глобалната или „обща самооценка“ е един от най-изследваните аспекти, касаещи човешката личност. Според научната литература, самооценката е основополагаща за самочувствието на човек и оценката за собствената му значимост. Самооценката е процес, който е комплициран и психодинамичен. Тя е плод на психодинамиката във формирането на личността, когнитивните оценки, които тя предава на заобикалящата го среда, спрямо собствения Аз и емоционалните отговори и нагласи към тези оценки. Предвид тези факти, които са анализирани в научната литература от учени, без значение от направлението, към което се придържат, скалата на Розенберг се счита за достатъчно надеждна скала, за да анализира самооценката. Пър-

воначално скалата е прилагана като дихотомна, но в съвременното стандартизираният въпросник е Ликтеров формат. Скалата е самооценъчна, което дава допълнителни основания за достоверността ѝ, тъй като отчита моментната оценка на изследваното лице. Това я прави особено подходяща в прилагането ѝ в контекста на различни заболявания, трудности във функционирането, депресивни състояния и др. Според редица изследвания най-тясна връзка се наблюдава при висока самооценка и психично благополучие и ниска самооценка и депресивност. В настоящото изследване диагностицираните жени ($n = 40$) имат средна глобална самооценка 22.75, което попада в средните стойности за глобална самооценка (виж *Таблица 3*).

Според получените резултати глобалната самооценка при жени с частична или цялостна мастектомия е по-ниска, тъй като според статистическите данни отчитат статистически значима разлика между двете възрастови групи. Според теста на Стюдънт се наблюдава статистически (маргинално) значимо различие между емпиричните средни ($t(38) = 2,040$; $\text{Sig.} = 0,048$), което означава, че при отсъствие на мастектомия се наблюдава по-висока средна самооценка (виж *Таблица 10*). Другата статистическа методика, тестът на Ман-Уитни потвърждава резултатите ($U = 123,5$; $\text{Sig.} = 0,038$) (виж *Таблица 12*).

Нуждата от обратна връзка, идваща от значимите хора, е мощен източник за заключения относно себе си. Съответно естествена тенденция е хората да търсят други хора и ситуации, които да им осигурят потвърждаваща обратна връзка. Теоретици и изследователи са съгласни, че качеството на социалната среда действа благоприятно върху задоволяването на социалните потребности. Това води до повишаване на самооценката и психичното благополучие. Ако приемем условно определението за социална вграденост, като активно участие в социалната среда, чрез която се задоволяват потребности от общуване и потвърждаваща обратна връзка, то в контекста на рака на гърдата и личностните особености на диагностицираните, социалната вграденост има изключително важно значение за ресоциализацията, успешната психосоциална рехабилитация и чувството на тези жени за значимост и полезност. Социалната вграденост при възрастова група над 50 години е по-висока, както се вижда и в статистическите анализи. От тези резултати може да се заключи, че възрастта може да бъде фактор за по-успешна социална вграденост и способност за активно участие в обществото. Ако предположим, че с напредването на възрастта се трупа повече житейски опит и по-устойчива Аз-концепция, които да подпомогнат процеса на вграденост и взаимодействие със средата, то това обяснява получените резултати и факторите, които стоят зад тях.

Според изследването за социална вграденост, съпоставящо наличието и съответно отсъствието на частична или пълна мастектомия, на изследваните се установява, че този фактор няма значение за социалната вграденост. Не

се наблюдава статистически значимо различие между емпиричните средни ($t(37) = 0,840$; $\text{Sig.} = 0,406$) (виж *Таблица 18*) според наличието на мастекотомия. Тестът на Ман-Уитни потвърждава извода ($U = 177,0$; $\text{Sig.} = 0,734$) (виж *Таблица 20*). От това може да се предположи, че образът за собственото тяло няма отношение към социалната вграденост.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въпреки че психоонкологията като направление в психологията в България тепърва прохода, все повече в научните изследвания, както и в медийното и обществено пространство се говори за необходимостта и ползите от консултациите с психолог на онкологично болните пациенти. Както беше споменато във въвеждащата част на настоящата разработка, ракът не е нещо отвъд нас, той е част от нашия организъм и „подхранването“ му зависи в голяма степен от нас самите. Познаването на закономерностите и специфичните особености на психичните нарушения при пациенти с онкологични заболявания дава възможност за формирането на ефективна рехабилитация на тази група болни. Усещането за подкрепа, разбиране и съпричастност дава възможност на пациентите да развиват потенциала си, да използват ресурсите си и съответно да повишат качеството си на живот. Адекватните стратегии за справяне със стреса и получаването на социална подкрепа, която специалистите по психично здраве оказват, помага на пациентите плавно да преминат през етапите на болестта, като по този начин се предпазват в голяма степен от развитие на тревожност, враждебност и депресивни състояния. Тъй като хората сме устроени по такъв начин, че възприемането на реалността е строго индивидуално, базирано на личностно развитие, биологична предразположеност и социално влияние, то диагнозата рак на гърдата не би могла да бъде поставена в рамка, която да бъде предвидима като емоционален заряд, ниво на дистрес и оценъчна форма. Дори и резултатите от изследванията да отчитат добри показатели, страховете от рецидив, негативни последици от заболяването и промените, които предизвиква то често остават. Дали поради липса на информираност, хипохондрични нагласи или когнитивни изкривявания, плод на базови убеждения, често пъти пациентите се чувстват неразбрани, объркани и самотни. Това само може да повлияе негативно върху оздравителния процес. Все повече се изследва корелацията между психиката и физиологичните заболявания в направления като психосоматичната медицина.

Ракът на гърдата безспорно е заболяване, което предизвиква значителен дистрес, не само поради спецификата на онкологичното заболяване като цяло, но и поради психо-физиологичните последици, които носи. В литературата все повече изследвания са посветени на емоционалното влияние на рака и все по-малко се изследват личностните характеристики и оптимистичната на-

гласа. Сред потенциалните рискови фактори за емоционален дистрес са младата възраст, липсата на социална подкрепа, лоша комуникация с лекуващия персонал и отношенията с колегите, работодателите и близките. Въпреки че доскоро се смяташе, че ракът на гърдата засяга най-често жените над 45-годишна възраст, все повече се увеличават случаите на диагностицирани под разглежданата възрастова граница. Според научните трудове на редица изследователи младите жени изпитват по-голямо затруднение в процеса на справяне с диагнозата от емоционален и социален характер. Тъй като женските гърди са символ на женствеността, радикалната или частична мастектомия, както и съпътстващите лечения с цитостатици неминуемо повлияват върху външния вид и цялостта на тялото. Това се приема особено трудно от жените в активна репродуктивна възраст, тъй като отстраняването на гърда се тълкува като „осакатяване на женствеността“. Също така фертилитета и репродуктивните способности често са ограничени заради ранната менопауза, която често е страничен ефект от лечението. Това поставя жените с рак на гърдата в изолация, усещане за непродуктивност и липса на мотивация. От своя страна това довежда до понижена самооценка. Rosenberg (1965) дефинира идеята за природата на самооценката. Той въвежда понятието „глобална самооценка“ и счита, че глобалната самооценка се базира на начина, по който личността оценява специфичните си качества, свързани с целите от висока значимост. Възприятието за това, което е „осъществено“ или „действително“ е свързано с три различни процеса: обратна връзка, социално сравнение и Аз-атрибуция (Rosenberg, 1990). В настоящата разработка не бе установена значима корелация между възрастта на пациента и самооценката. Предвид теорията на Rosenberg можем да заключим, че самооценката е сложен конструкт, който остава устойчив, дори когато налице е интервенция, която променя образа на тялото, както в случая е мастектомията. Препоръката е да бъде изследвано в частност възприемането за собственото тяло, като резултатите да бъдат съпоставени с тези за самооценка, за да се разгледа емпирично взаимовръзката между двете компоненти. Въпреки това в настоящото изследване бе установено, че нивата на самооценка са свързани с радикалната или частична мастектомия. Това само по себе си е свързано с образа на тялото, тъй като хирургичната намеса променя неговата цялост и завършеност. Поглеждайки се в огледалото всяка жена, без значение от нейната възраст не би искала да види своята „осакатена женственост“. Това дава основание да считаме, че все пак съществува корелация между самооценката и възприемането на собственото тяло, без значение от възрастовата група, в която попада диагностицираното лице.

Прави впечатление, че карциномът на гърдата е по-често срещан в развитите икономически страни. Процесът на изравняване на половете, наблюдаван в последните две десетилетия, би могъл да се окаже ключов в разби-

рането на тази диагноза. В наши дни развитите общества изискват от жените да бъдат образовани, възпитани, успешни, самостоятелни и с професия. Това е новият модел на поведение, който се търси особено от младите жени. Наред с изброените качества, от жената се очаква да бъде добра майка, грижовна съпруга и жена, ценяща своята привлекателност и женственост. Това поставя ролята на жената в риск от претоварване и невъзможност да бъде успешна според очакванията на социума. Диагнозата рак на гърдата е знак, че животът дава предизвикателство по отношение на възстановяването на собствената женственост и социално функциониране. Всъщност рактът на гърдата би могъл да се разглежда като криза на личността, която преминава през определени етапи и чрез ефективни копинг стратегии бива преодоляна. Според анализите от литературния обзор може да се заключи, че самооценката като съвкупност от емоционална, когнитивна и социална компонента е отражение на кризата на женствеността по отношение на семейство и усещане за значимост, докато ниската социална вграденост е отражение на криза в социален аспект. Предвид социалния и житейски опит, който имат по-възрастните жени с диагноза, в настоящото изследване бе установено, че жените над 50 години имат по-добра социална вграденост. Тук факторите могат да се отнесат и към особеностите на възрастовата група и изискванията спрямо нея. Жените над 50 години вече са доказали се в своята професионална сфера, както и в ролята на майка и съпруга. Те използват натрупания опит, за да изграждат нови стратегии за справяне с травматични преживявания, каквато е диагнозата рак. От своя страна жените под 50 години имат по-малък житейски и социален опит, което дава отражение в тяхната социална вградимост.

Ранната диагностика, целесъобразният начин на живот и психичното здраве са ключови в превенцията от рак на гърдата. Добрите практики като медийни кампании, безплатни прегледи и женски клубове, дискутиращи темата, следва да бъдат насърчавани като средства за информираност, ранна диагностика и мотивация. Що се отнася до рехабилитацията на диагностицирани жени, не бива да се пренебрегва ключовата роля на всеки специалист, участващ в лечението. Мултидисциплинарните екипи, включващи лекари, социални работници и психолози биха спомогнали за оздравителния процес, като предоставят на пациента качествена услуга, предизвикваща възможно най-малко дистрес и дискомфорт. Ако в началото на заболяването водещи в клиничната картина са обикновено неясната симптоматика, страхът и тревогата за физическото оцеляване, то след изясняване на диагнозата доминираща остава най-често реактивната депресия. Тя е израз на оценка на състоянието, на очакваните усложнения и ограничаване на трудоспособността, усещане за непълноценност и трудности в периода на рехабилитация и ресоциализация.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ганева, З.** (2013). *Още нещо за рака на гърдата*. София: Елестра. [Ganeva, Z. (2013). *Oshite neshto za raka na gardata*. Sofia: Elestra.]
- Цонкова, Б.** (2010). Промяна в Аз – образа и самооценката след диагноза онкологично заболяване. *Управление и образование*, Том 6, № 2, с. 21–37. [Tsonkova, B. (2010). *Promyana v Az – obraza i samootsenkata sled diagnoza onkologichno zabolyavane*. *Upravlenie i obrazovanie*, Tom 6, № 2, s. 21–37.]
- James, W.** (1890). *The principles of psychology*, Vol 2. New York: Holt.
- Lazarus, R.** (1966). *Psychological stress and the coping process*. New York: McGraw-Hill.
- Murphy, M., Stosny, S., Morrel, T.** (2005). Change self-esteem and physical aggression during treatment for partner violent men. *Journal of Family violence*, vol. 20, no. 4, pp. 201–210.
- Pan American Health Organization, World Health Organization** (2000). Promotion of Sexual Health: Recommendations for Action [online]. Available from: <https://iris.paho.org/bitstream/handle/10665.2/42416/promotionsexualhealth.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Rosenberg, M.** (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton: Princeton University.
- Rosenberg, M., Turner, R.** (1990). *Social Psychology, Sociological Perspectives*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Watson, M. et al.** (1991). Relationships between emotional control, adjustment to cancer and depression and anxiety in breast cancer patients. *Psychological Medicine*, vol. 21, no 1, pp. 51-57. DOI: 10.1017/S0033291700014641.
- Wilmoth, M. C., Ross, J. A.** (1997). Women's perception. Breast cancer treatment and sexuality. *Cancer practice*, vol. 5, no 6, pp. 353–359.
- Zimmermann, T., Scott, J.L., Heinrichs, N.** (2010). Individual and dyadic predictors of body image in women with breast cancer. *Journal of Psychooncology*, vol. 19, no 10, pp. 1061–1068. DOI: 10.1002/pon.1660.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Дилова, М., Папазова, Е., Коларов, М.** (2017). Българска стандартизация на скалата за себеоценка на Морис Розенберг. *Psychological Thought*, Vol. 10, no 1, pp. 124–137. DOI: 10.5964/psyc.v10i1.211. [Dilova, M., Papazova, E., Kolarov, M. (2017). *Balgarska standartizatsia na skalata za sebeotsenka na Moris Rozenberg*. *Psychological Thought*, Vol. 10, no 1, pp. 124–137. DOI: 10.5964/psyc.v10i1.211.]
- Митева, Д.** (2011). *Психометрични характеристики на скалата за социална вграденост*. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“. [Miteva, D. (2011). *Psihometrichni haraktreristiki na skalata za sotsialna vgradenost*. Varna: VSU „Chernorizets Hrabar“.]
- Психосоциална подкрепа и рехабилитация в онкологията: Клинично ръководство, основано на доказателства – МОРЕ 2015** (2015) [онлайн]. Варна: Национален експертен борд. Достъпно на: http://more-conference.com/media/pdf/Bulgarian_Psychosocial_Oncology_Guidelines_MOPE_2015.pdf. [*Psihosotsialna podkrepa i*

rehabilitatsia v onkologiyata: Klinichno rakovodstvo, osnovano na dokazatelstva – MORE 2015 (2015) [onlayn]. Varna: Natsionalen eksperten bord. Dostapno na: http://more-conference.com/media/pdf/Bulgarian_Psychosocial_Oncology_Guidelines_MOPE_2015.pdf.]

Цонкова, Б. (2011). Влияние на диагнозата рак върху психичното здраве на болния човек. *Управление и образование*, Том 7, № 5, с. 12–25. [Tsonkova, B. (2011). Vliyanie na diagnozata rak varhu psihichното здраве na bolnia chovek. *Upravlenie i obrazovanie*, Том 7, № 5, с. 12–25.]

Cast, D., Burke, P. (2002). A Theory of Self-Esteem. *Social Forces*, Vol. 80, Issue 3, March 2002, pp. 1041–1068. DOI: 10.1353/sof.2002.0003.

**Професионално направление
„Политически науки“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Докторанти

Том 6, 2021

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Postgraduate Students Book

Volume 6, 2021

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТО COVID-19 ПРЕД ЧУЖДЕСТРАННИТЕ ИНВЕСТИЦИИ В ЛИВАН

ОГНЯН СТЕФАНОВ ЯНКОВ

Анотация. Пандемията от COVID-19 е глобално предизвикателство и изисква глобален отговор. Стремежът за привличане на повече преки чуждестранни инвестиции е основен инструмент в борбата с последиците от пандемията COVID-19. Сметчането на социално-икономическите последици е ключово за по-бързото възстановяване на засегнатите икономики. Настоящото изследване разглежда предизвикателството COVID-19 пред чуждестранните инвестиции в Ливан. За тази цел ще бъде разгледано влиянието, което оказва пандемията върху икономиката на Ливан и влиянието върху инвестиционния процес. Обект на изследването ще бъдат чуждестранните инвестиции в Ливан и основните проблеми, породени от кризата COVID-19. Ще бъдат разгледани и възможностите за привличане на чуждестранни инвестиции, които предоставят стартъп екосистемите, и големият брой сирийски бежанци в страната. Основният изследователски метод е методът на анализа.

Ключови думи: COVID-19, преки чуждестранни инвестиции, Ливан, предизвикателства, конфликти, криза

COVID-19 CHALLENGE FOR INTERNATIONAL INVESTMENTS IN LEBANON

Ognyan Stefanov Yankov

Abstract. COVID-19 pandemic is a global challenge which requires global response. Striving to attract more foreign direct investments is a key tool in tackling the effects of the COVID-19 pandemic. Mitigating the socio-economic effects will speed up the recovery process of the affected economies. The present study examines the COVID-19 challenge before foreign direct investments in Lebanon. To this end the impact of the pandemic on the Lebanese economy and the impact of the investment process will be examined. The subject of the study

will be foreign direct investments in Lebanon and the main problems caused by COVID-19 crisis. The opportunities for attracting foreign direct investments provided by the Startups and Syrian refugees in the country will also be considered. The method of the analysis is the main research method.

Keywords: COVID-19, foreign direct investments, Lebanon, challenges, conflicts, crisis

УВОД

Пандемията от COVID-19 се счита за едно от най-разрушителните събития в човешката история, тъй като това беше шок, който засегна не само световните здравни системи, но също така успя да причини и сериозни щети на световната икономика и на световния инвестиционен процес. Пандемията от COVID-19 донесе допълнителен набор от предизвикателства за икономиките в Близкия изток и Северна Африка. Регионът се бори да привлече повече и по-добри преки чуждестранни инвестиции (ПЧИ), които са ограничени от слабостите на инвестиционния климат и регионалното политическо напрежение. Изборът на статия почива на два фактора: на първо място е личният интерес към темата, който съответства на моето професионално направление, вторият фактор е актуалността на темата – кризата от COVID-19 и кризата в Ливан.

Пандемията от COVID-19 оказва значително негативно влияние върху частния сектор в развиващите се икономики, а компаниите, опериращи в нестабилни и засегнати от конфликти райони са сред най-тежко засегнатите. Пандемията еволюира твърде бързо от спешна здравна ситуация до глобална икономическа криза, която се разпространява и създава нарастващ риск както за финансовите системи, така и за чуждестранните инвестиции.

Темата на анализа е предизвикателството COVID-19 пред чуждестранните инвестиции в Ливан. Фокусът пада върху проблемите и предизвикателствата пред чуждестранните инвеститори в зони на конфликт (каквато е Ливан), породени от пандемията COVID-19. Допълнително внимание ще бъде насочено и към проблемите пред ливанската икономика като: сирийските бежанци, недостига на храна, проблемите в инфраструктурата и други сектори. Целта на анализа е да се изследват предизвикателствата пред чуждестранни инвестиции в Ливан, причинени от кризата COVID-19, както и проблемите в икономиката на страната. Ще бъдат разгледани и възможностите за привличане на чуждестранен капитал с помощта на стартиращи иновационни компании и на големия брой сирийски бежанци в страната. Тези два инструмента могат да бъдат в основата на борбата с кризата COVID-19. Основният метод за постигане на целите на настоящата статия е методът на анализ.

КРИЗАТА В ЛИВАН

Кризата с COVID-19 идва след тежки политически и икономически кризи в Ливан в края на 2019 г. Очакванията са свързани с това тя да има опустошителен ефект върху икономиката на страната и преките чуждестранни инвестиции – пряко и косвено – предвид много крехката икономическа ситуация. Ливанската икономика е в низходяща спирала от 2017 г. Най-важните събития се случват през 2019 г., когато ливанската лира започва да се отклонява от официалния курс от 1500 LBP/USD, като към днешна дата пазарният курс достига 20000 LBP/USD. Ливанската икономика е в криза.

Ливанското правителство публикува план с фокус върху финансовия сектор и привличането на чуждестранни инвестиции (U.S. Department of State, 2020, р. 1). Повечето анализатори смятат, че близкото и средносрочно икономическо бъдеще на Ливан е мрачно, с продължаващ контрол върху капитала, по-нататъшна девалвация и потенциална загуба на стойност. Вече почти две години Ливан е притиснат от серии от кризи и по-специално: икономическа и финансова криза, последвана от COVID-19 и накрая експлозията от пристанището в Бейрут на 4 август 2020 г. От трите кризи икономическата има най-голямо и най-продължително отрицателно влияние. Ливан преживява тежка, продължителна икономическа депресия: ръстът на реалния БВП се сви с 20,3% през 2020 г., а инфлацията достигна трицифрени стойности, докато валутният курс продължава да губи стойност. (The World Bank, 2020, р. 1).

Трудно е да се определят преките последици от COVID-19 пред чуждестранните инвестиции и икономиката на Ливан. Още преди епидемията през 2019 г. настъпи масово затваряне на бизнеси в отговор на експлодиралата икономическа криза, допринасяйки за катастрофалното увеличаване на безработицата и бедността. Предприятия в рамките на само няколко месеца загубиха достъпа до банковите си сметки, а обемът на паричните преводи намаля поради кризата с петрола в Персийския залив (Abi-Rached, Diwan, 2020, pp. 1–3). Глобалната пандемия усложни съществуващото положение. Мерките, приети за борба с COVID-19, оказват допълнителен натиск върху вече сриващата се икономика, както и върху мрежите за социална сигурност и здравната система. Страната се справи сравнително успешно с първата вълна от пандемията, но не успя да го направи с втората. Тези мерки от своя страна оказват пряко влияние върху решенията на чуждестранните инвеститори, което рефлектира реципрочно върху преките чуждестранни инвестиции. „Според скорошни изследвания на Световната банка, която сега оценява въздействието на шока от COVID-19, бедността ще се повиши от 30% през 2019 г. до очакваните 45% за 2020 г.“ (Abi-Rached, Diwan, 2020, р. 1). Това ще бъде придружено с рязко свиване на потоците от инвестиции. Голямото предизвикателство пред страната е как да насърчи инвестиционния процес с голям нарастващ процент на

безработни, зле платени и нискообразовани жители и бежанци, с качество на живот, подкопано от настоящите условия в държавата.

COVID-19 И ЧУЖДЕСТРАННИТЕ ИНВЕСТИЦИИ

Притоците на преки чуждестранни инвестиции играят неразделна роля за стимулиране на икономическия растеж. Още повече те подобряват трансфера на технологии, производителността, покриват нуждите от финансов капитал на местните фирми, като по този начин развиват конкуренцията и създават нови работни места (Bitar, Namadeh, Khoueiri, 2019, pp. 1–3).

Преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ) играят неразделна роля за стимулиране на икономическия растеж. Очаква се глобалните преки чуждестранни инвестиции да намалеят рязко поради кризата, причинена от COVID-19. Страните от Близкия изток вероятно са доста по-засегнати поради големия дял на преките чуждестранни инвестиции в първичния и производствения сектор, както и преките и косвени ефекти от спада на цените на петрола (OECD, 2020, p. 2). Пандемията от COVID-19 разкри сериозни слабости в операциите на компаниите и веригите на доставки, свързани с условията на труд и готовността за работа в бедствени ситуации. Икономическите ефекти причиняват финансови затруднения с ликвидността на много компании в резултат на намаляване дейността или цялостно анулиране на бизнеси. Въздействието е значително за работниците, чийто поминък е изложен на риск, особено тези, които са обхванати от редовни или изключителни мерки за безопасност от COVID-19 (OECD, 2020, pp. 9–10). Щетите, нанесени на икономиката, са много тежки, особено тези на пазара на труда – поради блокиране на редица икономически дейности, както и затваряне на граници. Това предизвика сериозни сътресения в продуктивността на производствения апарат, който спря за няколко месеца или беше силно намален. Безработицата започна да расте, а заедно с нея и неравенството.

Освен това пандемията от COVID-19 причини шок в търсенето и предлагането на стоки и услуги, повлия на международната търговия, което рефлектира върху ПЧИ, които започнаха да намаляват, засягайки най-вече развиващи се страни като Ливан. Забележимите въздействия на секторно ниво включват шокове, свързани с предлагането и търсенето, върху здравеопазването и инфраструктурата, сътресения в международните връзки за доставки, внос и износ, намаляващата производствена дейност на всички сектори. Икономическата криза засегна предимно секторите, свързани с търговията, а кризата с COVID-19 разшири обхвата на влияние, благодарение и на срива на туристическия, транспортния и на сектора с недвижими имоти. (Abi-Rached, Diwan, 2020, pp. 1–3).

Очаква се притокът на преки чуждестранни инвестиции към развиващите се страни да намалее още повече, тъй като секторите, които бяха силно засегнати от пандемията, включително първичният и производственият, представляват по-голям дял от техните ПЧИ, отколкото развитите икономики. (OECD, 2020, pp. 1–2).

Последиците от пандемията COVID-19 започнаха да се усещат в Ливан още през февруари 2020 г., както пътуванията и корабоплаването от/към Източна Азия стана ограничено. Икономическото блокиране на Ливан започна през март 2020 г., като започна с публични институции, но то беше разширено за всички заведения и обществени пространства, а националните граници и летища бяха затворени от март до юни 2020, което сериозно наруши вноса на суровини, основни и чуждестранни стоки, както и валута (ESCWA, 2020, pp. 1–7).

Извън прогнозираните въздействия върху доходите пандемията осуети сериозно веригата на доставки, което увеличи несигурността в икономика като Ливан, които са по-зависими от внос на храни и като цяло изпитват по-голяма променливост в цените. „Пандемията нарушава глобалните транспортни връзки – селскостопанските вериги за доставки ще страдат и недостигът ще се увеличи, причинявайки по-висока инфлация“ (IFC, 2020, p. 2).

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ЧУЖДЕСТРАННИТЕ ИНВЕСТИЦИИ

В бъдеще вероятно пандемията ще окаже трайно влияние върху създаването на инвестиционна политика. „Тя може да предизвика засилена конкуренция за привличане на инвестиции, тъй като икономиките се стремят да се възстановят от спада, а прекъснатите вериги на доставки трябва да бъдат възстановени“ (UNCTAD, 2020, p. 1).

Въпреки че някои сегменти от пазара са изправени пред значително свиване, други виждат възникващи възможности, които отразяват адаптациите на общностите и развиващите се приоритети. И при двете обстоятелства COVID-19 повиши необходимостта от инвестиции с въздействие. COVID-19 създаде натиск във всички сектори, като някои изпитаха особено остри, незабавни финансови нужди. Иновациите в здравеопазването изискват непрекъснати инвестиции, с области като психично здраве, които се очертават като високоприоритетни подсектори наред с други.

Инвестиционните политики имат важен принос за справяне с опустошителните икономически и социални проблеми, причинени от пандемията COVID-19. Предприемат се мерки за подпомагане на чуждестранните инвестиции, насочени към критични сектори за местната индустрия в Ливан. Мерките за подпомагане включват стимулиране на инвестиционния процес, ускорено използване на онлайн инструменти и електронни платформи (UNCTAD, 2020,

pp. 1–3). Инвестиционният процес може да бъде насърчен при използването на онлайн административно одобрени процедури за инвеститори и персонал.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ЧУЖДЕСТРАННИТЕ ИНВЕСТИЦИИ В ЛИВАН

В по-голямата си част инвестициите в Ливан са насочени към недвижими имоти, финансовите услуги (банков сектор) и туризма, като най-значим дял от тях идват от ливанската диаспора в чужбина, което е и свидетелство за огромната липса на диверсификация в страната – огромна загуба на високообразовани хора.

Основните чуждестранни инвестиции в Ливан идват предимно от Франция, САЩ, Германия, Обединеното кралство, Йордания, Египет и други (Shehadi, 2020, p. 1).

Прекалената зависимост на Ливан от сектора на недвижими имоти може да бъде спасителен пояс за преките чуждестранни инвестиции. Глобалните пътувания започват да се увеличават, а това може да доведе до допълнителни инвестиции от ливанската диаспора, което е основен устойчив източник на свежи пари.

С общо население от 5 млн. души и с висока безработица, Ливан не успява да привлече нови чуждестранни инвеститори. Наблюдава се значителен спад в преките чуждестранни инвестиции, което основно се дължи на влошеното икономическо състояние заради регионални конфликти (Bitar, Hamadeh, Khoueiri, 2019, pp. 41–43). Всички тези фактори в комбинация с пандемията от COVID-19 възпрепятстват за бъдещо доверие от страна на инвеститорите. Бяха проведени редица проучвания върху развиващи се страни, тествачи ефекта от икономическите, политическите и финансови фактори за преките чуждестранни инвестиции, предизвикани от пандемията COVID-19. Тя добавя допълнителна политическа нестабилност за чуждестранните инвеститори, тъй като те са принудени да плащат подкупи, за да улеснят бизнеса си, своите инвестиции или износ например. Често срещана практика сред държавните институции е да бъде искан подкуп за получаване на едно или друго разрешително за износ, което рефлектира пряко върху инвестиционния процес. Вследствие на мерките от пандемията държавните учреждения работят при определен режим, което внася допълнителни предизвикателства пред инвестициите и търговията. Това поставя и въпросът, свързан с бюрократичните пречки и сложните правителствени процедури, по отношение на чуждестранните инвестиции, което затруднява дейността по започване и правене на бизнес.

Мерките в Ливан от борбата с пандемията нанесоха сериозно поражение в производствения процес, като ограничаха дейностите на редица компании, което от своя страна намали стимулите на чуждестранните инвеститори да

инвестират в страната. „Институционалното качество и политическата стабилност, заедно със стабилните макроикономически политики са съществени елементи за привличането на чуждестранни инвестиции“ (Bitar, Hamadeh, Khoueiri, 2019, p. 42).

ЛИВАНСКАТА ИКОНОМИКА И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТА ПРЕД ЧУЖДЕСТРАННИТЕ ИНВЕСТИЦИИ

Потреблението и свързаните с услуги сектори като отдых, туризъм, логистика, конферентни срещи и други претърпяха рязък спад в търсенето заради предприетите мерки в борбата с COVID-19.

Финансовият сектор

Той нанесе удар по икономиката на Ливан с очаквано увеличение на необслужваните заеми. Спад в кредитирането, търсенето и индивидуалните доходи водят до шок във финансовата система, включително балониране на необслужваните заеми, продажба на активи. Това е видимо от жилищните финанси. Не трябва да забравяме, че секторът на недвижимите имоти е основен в инвестициите на ливанската диаспора. Загубите на доход увеличава лошите дългове, ще намали капиталовите съотношения – това създава и предизвикателства за ликвидността. Индуцираният от COVID-19 шок се отрази най-силно на малките и средни компании, които се борят за своето съществуване. Това поражда допълнителна несигурност за чуждестранните инвестиции, които традиционно насочват капиталовложенията си към тях.

Внос, износ

Предизвикателствата за инвестициите са още по-видими при световните вериги за доставки. Това засяга много фирми и техните служители. Наблюдават се сериозни смущения в транспортния сектор и международната търговия. Това води след себе си до масови съкращения и затваряне на фабрики. Особено засегнати са компаниите в Ливан, които разчитат на вноса за използване на суровини за нуждите на производството, което нарушава целия процес и води до невъзможност за планиране на бъдещи дейности и инвестиции. Това увеличава балансовия дефицит и недостига на външно финансиране (IFC, 2020, pp. 2–5). „Ливан, който е в извънредно положение през по-голямата част от 2020 г., почти половината работещо население е в сектори с висока несигурност на работното място, а бежанците и мигрантите са изправени пред засилена дискриминация и увеличени предизвикателства, засягащи тяхната заетост и поминък“ (IFC, 2020, p. 4). Анализи показват, че бежанците не само

се нуждаят от хуманитарна помощ, но също имат необходимост от публични услуги и използването на ресурси, което също е причина за конфликт. Нарастващото социално напрежение между различните общности има потенциал да генерира вторичен конфликт в приемащите страни (Todman, Yauboke, 2020). „Присъствието на сирийските бежанци без съмнение е в тежест на ливанското общество и на икономиката на страната“ (Khoury, 2017). Според различни изследвания и официални данни сирийската криза има отрицателен ефект за икономиката и пазара на труда в Ливан. Икономическият растеж се забавя, частните и чуждестранни инвестиции намаляват, търговският дефицит се увеличава, а интересът към два от ключовите сектори за икономиката на Ливан – туризмът и недвижимите имоти, е почти нулев. Търговията с пограничните райони на Сирия е силно засегната от гражданската война, което дава своето отражение върху ливанската икономика.

Сирийските бежанци

Пандемията от COVID-19 поставя още едно предизвикателство пред чуждестранните инвеститори в Ливан. Приемашите държави продължават да са изправени пред значителни политически и социално-икономически предизвикателства, дължащи се на масов поток на сирийски бежанци (International Rescue Committee, 2016, pp. 3–7). Ливан е считан за страната с най-висок брой бежанци на глава от населението в света (Cherri, Delgado, Gonzales, 2016, pp. 1–9). Широко разпространено е мнението сред международната общност, че бежанците причиняват опустошителен икономически и социален ефект върху приемащите страни, както и влияят сериозно върху политиките за сигурност. Присъствието на сирийските бежанци без съмнение е в тежест на ливанското общество и на икономиката на страната (Khoury, 2017). Предполага се, че над 80 процента от сирийските бежанци живеят под границата на крайна бедност. За да се справят с нея, семействата намаляват консумацията си на храна, разходите за здравеопазване, а все повече хора напускат домовете си поради невъзможност да плащат своите наеми. В допълнение към това дискриминацията и липсата на правна защита, както и конкуренцията за ограничени работни места и ресурси, усилват натиска върху тях. Мерките в борбата срещу вируса усложниха значително и без това тежката ситуация. На практика всички тези предизвикателства поставят пред преките чуждестранни инвестиции сериозни задачи за решаване.

Сирийската криза

Според различни изследвания и официални данни сирийската криза има отрицателен ефект за икономиката и пазара на труда в Ливан. Икономически-

ят растеж се забавя, частните и чуждестранни инвестиции намаляват, търговският дефицит се увеличава, а интересът към два от ключовите сектори за икономиката на Ливан – туризмът и недвижимите имоти, е почти нулев. Търговията с пограничните райони на Сирия е силно засегната от гражданската война, което дава своето отражение върху ливанската икономика. В Ливан минали събития, сектантската и политическа идентичност, профилът на географския регион, близостта със Сирия и окупираната палестинска територия, създават високото ниво на заплахата сред обществото, което се експлоатира умело от политиците за получаване на политически дивиденди.

Инфраструктура

Кризата с COVID-19 засяга инфраструктурните сектори основно по две линии. Те включват смущения в предлагането и търсенето на инфраструктурни услуги. Мерките за ограничаване на пандемията допринасят за намаляване на търсенето, причинявайки сериозна загуба на приходи от комунални услуги и рискове за непрекъснатост на бизнеса. Безпрецедентните смущения в световната търговия, пътувания и туризъм ще повлияят на активи като пристанища и летища. Това доведе до значително намаляване на приходите и на инвестициите в инфраструктурата.

Строителните проекти в Бейрут остават до голяма степен спрени поради пандемията и завишените цени на стоките (Shehadi, 2020, р. 1). Въпреки това вътрешното търсене на имоти се е повишило, тъй като местното население, а и ливанската диаспора се стремят да насочат своите инвестиции към нещо по-сигурно от сриващите се банки.

Агробизнес и храни

Икономики като тази на Ливан са особено зависими от вноса на храни. Те са податливи на недостиг на храни и лекарства от първа необходимост в резултат на изкривяване на цените и нарушаване на международната търговия и вериги за доставки. Социалните вълнения, предизвикани от спада на публичните услуги и нарастващата несигурност на храните, могат допълнително да затруднят инвестиционния климат.

Регулации

Пандемията от COVID-19 обостри и други значителни предизвикателства за инвестициите в Ливан. Свърхрегулирането на някои сектори, производното лицензиране, остарялото законодателство, неефективните съдилища, високите данъци и такси, фрагментираните и непрозрачните тръжни процедури и процедури за възлагане на обществени поръчки.

ВЪЗМОЖНОСТИ ПРЕД ЧУЖДЕСТРАННИТЕ ИНВЕСТИЦИИ В ЛИВАН

Ако Ливан успее да реформира своята инвестиционна и бизнес среда, страната може да си възвърне ролята на център за чуждестранни инвестиции в Близкия изток. Икономическата криза се изостри значително по време на пандемията от COVID-19, а предизвикателствата са значителни. Възстановяването вероятно ще бъде дълго и болезнено, но то може да бъде ускорено само чрез бързо, но внимателно прилагане на реформи, които да насърчат инвестиционния процес.

Стартъп и иновационни екосистеми

Затварянето на големи части от обществото и икономическия живот дойде като сериозен шок за всички участници в него и не на последно място за иновативните системи за стартиращи фирми (стартъп екосистеми). Стартиращите фирми са изправени пред трудности по време на криза, но с подходящи политически мерки и инициативи те могат да служат като вдъхновение за проектиране на инициативи за насърчаване на преките чуждестранни инвестиции в Ливан. Това е и стабилна основа, която може да послужи за намаляване на последиците от бъдещи кризи. Подобни събития като COVID-19 могат да бъдат тълкувани и като възможности. Настоящият анализ се стреми да насочи вниманието към конкретен тип икономически участници, които до голяма степен са пренебрегвани в обществения дебат, а именно иновативните стартиращи фирми. „Повечето политически инициативи, предприети за защита на икономиките по време на криза, основно са насочени към големите корпорации, съществуващи индустриални сектори и икономики, като тези мерки имат за цел да защитят заетостта и продължаващата необходимост за поддържане на икономическата дейност“ (Kuckertz et al., 2020, p. 2). „Стартиращите фирми играят ключова роля по отношение създаването на нови работни места, иновации и растеж.“ (OECD, 2020, p. 1)

Притокът на чуждестранни инвестиции в Ливан може да улесни трансфера на технологии от развитите към развиващите се страни, което е особено важно в условията на криза. По този начин компаниите и малките предприятия са склонни да се възползват повече от наличието на чуждестранен капитал като: по-голям абсорбиращ капацитет, знания за пазарите и по-добри маркетингови инструменти. Влиянието на инвестициите върху икономическия растеж е доказано, но само някои насочват фокуса върху синергията между директните инвестиционни компании и приемащата среда. Тези два фактора могат да бъдат реални икономически двигатели, които подобряват качеството на предприемачеството и екосистемите и повишават тяхната конкурентоспособност в международна среда. Местните фирми имат достъп до местни ре-

сурси, информация и ценни хора с иновативни идеи, докато чуждестранните корпорации могат да предоставят огромен капитал и развитие на бизнеса на международно ниво. Като цяло това насърчава предприемаческата среда и подпомага преките чуждестранни инвестиции.

Всички тези инструменти могат да служат като отговор пред предизвикателствата, поставени от пандемията COVID-19. „Страните, които демонстрират високи нива на предприемачество преди кризата, са в по-добра позиция при справянето на кризисни ситуации“ (Kuckertz et al., 2020, p. 5). Компаниите и предприемаческата дейност могат да допринесат за реструктуриране и адаптация след кризата. Предприемачите след бедствия допринасят за възстановяването чрез действия като предоставянето на необходими ресурси, използване на социален капитал и предоставяне на сигурност (Kuckertz et al., 2020, pp. 5–7).

Възможностите, с които иновационните компании могат да бъдат полезни в краткосрочен план, би могло да означават: иновации в медицината, дистанционна лична грижа, доставки до дома, медицинско оборудване и др. Тези краткосрочни нужди могат да бъдат насърчени финансово и да бъдат насочени към конкретни дейности, за които има непосредствено търсене и потребност, и по този начин да се изправят пред предизвикателствата от COVID-19 (OECD, 2020, pp. 1–4).

Пандемията от COVID-19 предизвиква постоянни промени в обществото, потребителските навици и нужди, които разкриват ценни възможности за стартиращите фирми, което от своя страна насърчава целия инвестиционен процес и подобрява бизнес средата. Именно затова правителствените политики трябва да бъдат насочени към насърчаване на стартиращите и иновативни компании, а заедно с това и да приемат реформи за насърчаване и улесняване на преките чуждестранни инвестиции.

Сирийските бежанци в Ливан

Присъствието на толкова много сирийски бежанци без съмнение е товар за обществото, както и за икономиката. При правилна политика от страна на ливанското правителство и с подкрепата на международната общественаност, сирийските бежанци могат да насърчат икономическото развитие и същевременно да бъдат облагодетелствани от него. От друга гледна точка сирийските бежанци имат и позитивен ефект върху приемащите икономики и в частност тази на Ливан. Те допринасят чрез увеличение на инвестициите от страна както на сирийската диаспора, така и на сирийския бизнес (International Rescue Committee, 2016, pp. 3–7). Сирийските бежанци допринасят косвено за приемащите икономики поради увеличените потоци от хуманитарни помощи. Например в Ливан ООН харчи приблизително 800

милиона долара годишно в тяхна подкрепа (International Rescue Committee, 2016, pp. 1–7). Голяма част от тези средства са директно инжектирани в ливанската икономика под формата на инвестиции в различни отрасли. Други ползи от хуманитарната подкрепа включват обучение и развиване на умения и компетенции, изграждане на капацитет за приемащите общности чрез икономическо програмиране. Например те могат да бъдат насочени към приемащите общности с фокус върху развитието на предприемачеството, финансовите услуги, професионалното и техническо обучение, както и развитието на стартъп екосистеми, тясно свързани с университети и училища, които могат да предоставят различни опции за развитие и получаването на нови възможности. Частният сектор може да бъде използван като надежден партньор за разрешаване на икономическата криза. Участието в усвояване на международните помощи може да насърчи чуждестранните инвеститори да бъдат ангажирани с по-голям брой инвестиции. Това ще благоприятства както ливанското общество, така и сирийските бежанци. Инвестициите в разселените и уязвими общества ще стимулират растежа на работни места, ще създадат нови възможности и ще инжектират нов капитал в ливанската икономика (Todman, Yauboke, 2020). Сирийските бежанци могат да бъдат основен двигател за привличането на чуждестранни инвестиции, ако имат по-широк достъп до пазара на работна ръка и по този начин могат да насърчат икономиката. След пандемията от COVID-19 нововъзникващите пазари ще станат по-привлекателни за частните инвеститори и наличието на евтина работна ръка може да насърчи привличането на международен капитал. По-благоприятната среда за растеж би позволила на инвеститорите да се възползват от наличието на работна ръка сред сирийските бежанци, за да бъдат стимулирани сектори, които не са конкурентни на ливанската работна сила, като строителство, земеделие и други.

Препоръки за насърчаване на чуждестранните инвестиции в Ливан

- Ливанското правителство може да предприеме редица инициативи за насърчаване на икономиката и чуждестранните инвестиции в борбата с пандемията COVID-19. Подкрепянето на краткосрочните финансови нужди на стартиращите предприятия например с директно кредитиране, безвъзмездно финансиране и минимална бюрокрация, е добро начало в тази посока.
- На второ място трябва да отбележим повишаване на осведомеността относно съществуващите мерки и инициативи за подкрепа, които предоставят насоки, помагачи на компаниите да се адаптират към кризата на COVID-19.

- Подкрепянето на научноизследователската и развойна дейност и инвестиции в различни области, които да помогнат при справянето със здравната криза и да подкрепят стартиращите фирми, които адаптират своите продукти.
- Насърчаването на инвестициите в различни видове обучения за повишаване на квалификацията на работниците, което ще допринесе за тяхната конкурентоспособност и ще благоприятства за привличането на повече чуждестранен капитал.
- Развитие на международната мрежа, улесняваща достъпа до международните пазари, което ще доведе до поддържане на инвестициите в иновации и стартиращи компании.
- Насърчаване на бизнес климата за потребление и екосистеми.
- Намаляване на административната тежест и бариерите за развитие на иновативни компании.
- Разработване на програми за отваряне на нови работни места.
- Поставяне на основи за по-бързо възстановяване от кризата.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящата статия представлява задълбочен анализ на икономическата и инвестиционна ситуация в Ливан вследствие на пандемията COVID-19. В нея се анализират основните процеси, свързани с преките чуждестранни инвестиции във времена на криза – рисковете и перспективите пред тях. Това изследване може да послужи като добра основа за тези, които искат да се запознаят с чуждестранните инвестиции и възможностите за тяхното насърчаване и развитие – чрез стартиращи иновативни компании, както и с помощта на сирийските бежанци в Ливан. Те могат да бъдат използвани като инструмент за привличане на международни помощи и чуждестранен капитал. Представени са условията за инвестиции и правене на бизнес в райони с висока икономическа несигурност, пострадали значително от кризата COVID-19. Посочени са възможностите пред тях, да отпадне ролята, която могат да играят екосистемите за насърчаване на инвестиционния процес. Това е анализ, събрал в себе си информация от много източници.

Предизвикателствата пред чуждестранните инвестиции в Ливан са значими, а рисковете високи, но въпреки това те могат да служат като инструмент за икономическо възстановяване от пандемията COVID-19. Възможностите за сътрудничество с иновативни компании и включването на сирийските бежанци в инвестиционния процес могат да служат за възстановяването на инфраструктурата и развитието на страната.

В края на нашата статия ние можем да обобщим, че предизвикателствата пред чуждестранните инвестиции в Ливан, породени от пандемията от

COVID-19, могат да следват формулата – изправяне пред предизвикателствата, възползване от възможностите.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Abi-Rached, J, Dlwan, I.** (2020). *The socioeconomic Impact of COVID-19 on Lebanon: A crisis within Crises* [online] [Accessed: 18.10.2021]. Available at: <https://www.euromesco.net/publication/the-socioeconomic-impact-of-covid-19-on-lebanon-a-crisis-within-crises/>.
- Bitar, N., Hamadeh, M., Khoueri, R.** (2019). Impact of Political Instability on Foreign Direct Investments in Lebanon [online]. *Asian Social Science*; Vol. 16, No. 1, pp. 1–8 [Accessed: 18.10.2021]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/338287032_Impact_of_Political_Instability_on_Foreign_Direct_Investment_in_Lebanon.
- Cherri, Z. Delgado, R. Gonzales, P.** (2016). The Lebanese-Syrian Crisis: Impact of influx of Syrian Refugees to an already weak state [online]. *Risk management and Healthcare Policy*, vol. 9, issue 1, pp.1–9 [Accessed: 18.10.2021]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/301290695_The_Lebanese-Syrian_Crisis_Impact_of_influx_of_Syrian_Refugees_to_an_already_weak_state.
- ESCWA** (2020). *Wealth distribution and poverty impact of COVID-19 in Lebanon* [online], pp. 1-27 [Accessed: 18.10.2021]. Available at: <https://www.unescwa.org/publications/wealth-distribution-and-poverty-impact-covid-19-lebanon>
- IFC** (2020). *Impact of COVID-19 on the Private Sector in Fragile and Conflict-Affected Situations* [online]. EM Compass, note 83, November, pp. 1–8 [Accessed 18.10.2021]. Available at: https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/1f8ebc26-414e-4b15-95ab-3428373e5975/EMCompass_Note+93-COVID+and+FCS_FIN+2.pdf?MOD=AJPERES&CVID=nmuMckJ.
- International Rescue Committee** (2016). *Economic Impacts of Syrian Refugees Existing Research Review & Key Takeaways* [online], pp. 1–7 [Accessed: 18.10.2021]. Available at: <https://www.rescue.org/sites/default/files/document/465/ircpolicybriefeconomicimpactsofsyrianrefugees.pdf>.
- Khoury, B. El** (2017). *The Economic Benefits of the Massive Presence of Syrian Refugees* [online]. The Peace Building in Lebanon, United Nations Development Programme, no 16, August 2017 [Accessed: 18.10.2021]. Available at: <https://www.undp.org/content/dam/lebanon/docs/CrisisPreventionRecovery/SupplementArticles/16Supp/PEACE%20BUILDING2%2016%20july%202017%20p7.pdf>.
- Kuckertz, A. et al.** (2020). Startups in Times of Crisis. A Rapid Response to the COVID-19 Pandemic [online]. *Journal of Business Venturing Insights*, vol. 13, June 2020, e00169 [Accessed: 18.10.2021]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/340777141_Startups_in_Times_of_Crisis_-_A_Rapid_Response_to_the_COVID-19_Pandemic.
- OECD** (2020a). *Foreign direct investment flows in the time of COVID-19* [online], pp. 1–13 [Accessed 18.10.2021]. Available at: https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=132_132646-g8as4msdp9&title=Foreign-direct-investment-flows-

in-the-time-of-COVID-19&_ga=2.54545579.1461799082.1634388238-489344044.1631174477

- OECD** (2020b). *Investment in the MENA region in the time of COVID-19* [online], pp. 1–19 [Accessed: 18.10.2021]. Available at: https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=134_134467-ydi12subjo&title=Investment-in-the-MENA-region-in-the-time-of-COVID-19&_ga=2.220809816.1781383213.1634029168-489344044.1631174477
- OECD** (2020c). Start-ups in the time of COVID-19: Facing the challenges, seizing the opportunities” [online], pp. 1–5 [Accessed 18.10.2021]. Available at: https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=132_132859-igoa9ao1mc&title=Start-ups-in-the-time-of-COVID-19-Facing-the-challenges-seizing-the-opportunities&_ga=2.77301781.1461799082.1634388238-489344044.1631174477%20
- Shehadi, S.** (2021). How Beirut’s resilient allure to investors come to an end [online] [Accessed: 18.10.2021]. Available at <https://investmentmonitor.ai/analysis/beirut-allure-to-fdi-end>.
- The **World Bank** (2020). *The World Bank in Lebanon* [online] [Accessed: 18.10.2021]. Available at <https://www.worldbank.org/en/country/lebanon/overview#1>.
- Todman, W. Yayboke, E.** (2020). *Refugees Could Help Solve Lebanon’s Economic Crisis* [online]. Center For Strategic & International Studies [Accessed: 18.10.2021]. Available at <https://www.csis.org/analysis/refugees-could-help-solve-lebanons-economic-crisis>.
- U.S. Department of State** (2020). *2020 Investment Climate Statements: Lebanon* [online] [Accessed: 18.10.2021]. Available at: <https://www.state.gov/reports/2020-investment-climate-statements/lebanon/>.
- UNCTAD** (2020). Investment Policy Responses to the COVID-19 Pandemic [online]. *Investment Policy Monitor*, Special issue 4, May 2020, pp. 1–16 [Accessed: 18.10.2021]. Available at: https://unctad.org/system/files/official-document/diaepcbinf2020d3_en.pdf.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА:

- International Labour Organization** (2013). *Executive summary: Assessment of the impact of Syrian refugees in Lebanon and their employment profile* [online], pp. 1–48 (Online) [Accessed: 18.10.2021]. Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---arabstates/---ro-beirut/documents/publication/wcms_240134.pdf.
- UNCTAD** (2021). *World Investment Report 2021. Investing in sustainable recovery* [online], pp. 1–281 [Accessed: 18.10.2021]. Available at: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2021_en.pdf.
- WFP** (2020). *Assessing the Impact of the Economic and COVID-19 Crises in Lebanon* [online] [Accessed: 18.10.2021]. Available at <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/WFP-0000123200.pdf>.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 6, 2021

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 6, 2021

ЕС И РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЯ – МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ И ВЛИЯНИЕ СЛЕД ПЕРИОДА НА ПРЕИМЕНУВАНЕ

ИЛЧЕ ДИМОВСКИ

Анотация. Македонската общественост от почти две десетилетия слуша обясненията за отхвърляне на процеса за започване на преговорите с ЕС, които, макар и различни, все още съдържат думите; „Не сте готови“ за членство в ЕС или „твърде рано“. Взаимната „умора“ докара ЕС и Северна Македония, както и другите амбициозни страни от Западните Балкани до задънена улица. Като цяло „богата“ Европа е основателно загрижена за последиците от приемането на нови членове, чиито икономики и политики са слаборазвити и изискват десетилетия внимание и подкрепа. Бездействието обаче също има цена. Северна Македония и другите страни от Западните Балкани извън ЕС са сериозно геостратегическо предизвикателство и отлагането на преговорите може да има толкова последствия, колкото и присъединяването на тези страни към Съюза, независимо от реалната им готовност. След френското „не“ за Албания и Северна Македония, част от Западните Балкани предложиха местна инициатива за икономическо сътрудничество чрез асоцииране, наречена „мини Шенген“ или „Отворени Балкани“. Това повдига въпросите: дали „Отворените Балкани“ са алтернатива на ЕС? Със своето отношение ЕС оставя ли място на Западните Балкани да бъдат обект на евразийски геостратегически интереси? Готова ли е Северна Македония да започне процеса на предприсъединителни преговори с ЕС, или очаква политическа „награда“ в подкрепа на отстъпките, които направи в спора за името с Гърция? В този контекст целта на настоящия документ е да анализира някои от политическите последици от стагнацията и отлагането на членството на Северна Македония в ЕС.

Ключови думи: Западни Балкани, ЕС, Република Северна Македония, интеграция

EU AND REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA – INTERNATIONAL RELATIONS AND INFLUENCE AFTER THE RENAMING PERIOD

Ilche Dimovski

Abstract. For almost two decades, the Macedonian public has been listening to explanations for rejecting the process of starting negotiations with the EU, which, although different, still contain the words; „Not ready“ for EU membership or „too early“. The mutual „fatigue“ brought the EU and North Macedonia, as well as the other ambitious countries of the Western Balkans, to a dead end. In general, „rich“ Europe is rightly concerned about the consequences of accepting new members whose economies and policies are underdeveloped and require decades of attention and support. However, inaction also comes at a price. North Macedonia and the other countries of the Western Balkans outside the EU are a serious geostrategic challenge and any delay of the negotiations could have as many consequences as the accession of these countries to the Union, regardless of their actual readiness. After the French „no“ for Albania and North Macedonia, part of the Western Balkans proposed an indigenous initiative for economic cooperation through association, called „Mini Schengen“ or „Open Balkans“. This raises the questions: is the „Open Balkans“ an alternative for the EU? With its attitude, does the EU leave room for the Western Balkans to be subject to Eurasian geostrategic interests? Is North Macedonia ready to start the process of pre-accession negotiations with the EU or is it expecting a political „reward“ in support of the concessions it made in the name dispute with Greece? In this context, the purpose of this document is to analyze some of the political consequences of the stagnation and postponement of North Macedonia's membership in the EU.

Keywords: Western Balkans, EU, Republic of North Macedonia, integration

ВЪВЕДЕНИЕ

Обещанията за европейска перспектива на страните от Западните Балкани, дадени на срещата в Солун през 2003 г., избледняват, а процесът за разширяване на ЕС към Западните Балкани като цяло е на практика в застой. Северна Македония живее за европейската перспектива повече от 20 години, а е първата страна от Западните Балкани, която подписа Споразумение за стабилизирание и асоцииране с ЕС, и само година по-късно стана кандидат.

Досега обаче двустранните спорове с Гърция и България като цяло блокираха преговорите за присъединяване, въпреки че политическите, икономическите и социалните кризи, през които премина Северна Македония, също се отразиха на нейния напредък.

През 2019 г. Гърция вдигна блокадата на евроатлантическата интеграция на Северна Македония, страната стана член на НАТО през следващата година, а Съветът реши да започне преговори за присъединяване през март 2020 г. Но въпреки гореспоменатите двустранни въпроси, новата методология за разширяване на ЕС, одобрена през февруари 2020 г. по искане на Франция, също може да попречи на хода на преговорите за присъединяване на Северна Македония и Албания. С нерешителната си политика Съюзът на практика

доказа (поне до този момент), че волята на силните в Съюза не е склонна към разширяването му към Западните Балкани.

Малко след френското вето, регионът стартира местна регионална инициатива „Отворени Балкани“, първоначално наречена „мини Шенген“. Тя беше лансирана на срещата между сръбския президент Александър Вучич, министър-председателите на Албания и Северна Македония, съответно Еди Рама и Зоран Заев, през октомври 2019 г. в Нови Сад. Инициативата не бе одобрена от всички страни от Западните Балкани, а САЩ призоваха да се присъединят към инициативата, виждайки я като форма на взаимно сътрудничество, помирение и признание.

Въпреки че ЕС поставя нови условия и критерии за членство, трябва да се отбележи, че не толкова далеч в миналото е имало държави – членки на ЕС, които не са отговаряли напълно на условията за членство, поставени сега в Западните Балкани. Силната взаимна политическа воля обаче отвори пътя за членството им в ЕС. Точно такъв беше случаят с последното разширяване през 2013 г. с влизането на Хърватия в ЕС. Френското вето беше неочаквано от македонската общественост, особено след Преспанското споразумение. Още повече, ако вземем предвид френската провинция Корсика, както и италианската провинция Сицилия, където прилагането на законодателството, стандартите, регламентите и директивите на ЕС е спорно. Това повдига въпроса: Предлага ли се на Северна Македония и страните от Западните Балкани алтернатива на ЕС под формата на „Отворени Балкани“?

Фокусът на този документ е върху политическите последици от диалога ЕС – Северна Македония в контекста на отлагането на предприєдинителните преговори и членството. Първата част на текста ще анализира международните отношения между ЕС и страните от Западните Балкани, с кратък преглед на инициативата „Отворени Балкани“, докато втората част ще анализира взаимодействията между ЕС и Северна Македония, след промяната на името, от която ще се направят подходящи заключения.

ИНТЕГРИРАНЕТО НА ЗАПАДНИТЕ БАЛКАНИ В ЕС – ДВЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ ГЕОПОЛИТИЧЕСКА „ИСТОРИЯ“ С ОБЕЩАНИЕ ЗА ЕВРОПЕЙСКО БЪДЕЩЕ

Западните Балкани са две десетилетия геополитическа „история“ за региона, на която от време на време се придава европейски контекст и обещание за европейско бъдеще (De Munter, 2022). Брюксел вижда тези общества като корумпирани, но си затваря очите за факта, че същото се среща в по-малка степен и при някои страни членки на ЕС. В този контекст обаче най-тревожното е, че в Европа се възраждат историческите предразсъдъци и унижение към страните и народите от Южна и Източна Европа от техните съседи от

Северна и Западна Европа (Dabrowski, Myachenkova, 2018; Fraenkel, 2016). Въпреки че са изминали почти две десетилетия от срещата на върха в Солун и на моменти изглежда, че има малки стъпки в напредъка, все пак като цяло процесът на разширяване на ЕС към Западните Балкани практически е в застой, което води до разочарование в региона. Докато Хърватия вече е част от ЕС, Северна Македония и Албания все още чакат в коридора, други като Сърбия и Черна гора едва се доближават до членство, въпреки отворените глави и преговори, докато Босна и Херцеговина и Косово са далеч назад в тези процеси. На среща на върха ЕС– Западни Балкани в Бърдо, Словения, през 2021 г., ЕС потвърди, че е напълно зает **с бъдещето си и с вътрешни проблеми**. Събирането не донесе нищо конкретно за региона по отношение на разширяването и промяна във взаимоотношенията между Сърбия–Косово и Северна Македония– Бългрия. Ако анализираме съобщението от срещата, се налага изводът, че ЕС подчертава факта, че думата „разширяване“ влиза в текста на приетата на срещата Декларация (Brdo Declaration, 6 October 2021, 2021). Оттук не е изненадващо, че предложението на словенското председателство на ЕС да даде някаква времева рамка за членството на страните от Западните Балкани не бе приемливо за лидерите на ЕС. Причините за статуквото са и от двете страни. Това е порочен кръг, в който гражданите на Западните Балкани, от една страна, очакват помощ и подкрепа от ЕС в борбата с корупцията и организираната престъпност, както и признание за евентуален напредък, а ЕС, от друга страна, отбелязва на страните от Западните Балкани, че корупцията все още е на високо ниво, поради което страните не отговарят на условията за приемане, било то технически или съществени. Това, освен всичко друго, демотивира страните кандидатки от Западните Балкани да се ангажират със значими и трайни реформи, където напредъкът от Брюксел ще бъде признат, но не само декларативно, а по същество, със започване на преговорния процес (Fraenkel, 2016). Някои от европейските наблюдатели много по-рано предупредиха, че има „умора от разширяване“, особено сред гражданите на ЕС, които имат притеснения (предвид настоящата политико-икономическа ситуация в Съюза) за способността на Съюза да приема нови страни. Някои смятат, че „институционалната умора“ съществува много по-рано още през 2005 г. с холандското и френското отхвърляне на Европейската конституция. Може би най-важната е „финансовата умора“, особено изразена след икономическата криза в еврозоната, и недоволството от разходите за спасяването на фалиралите икономики на страните членки. Допълнителен стимул за това дадоха и разходите, свързани с бежанската криза през 2015 г. и кризата, предизвикана от пандемията от Covid-19.

Но това поставя под въпрос доверието в ЕС, когато по отношение на голяма част от тези въпроси той не е в състояние да формулира последователна и навременна политика за споделяне на отговорността и разходите, още повече

че ЕС трябва да вземе предвид принципите на защита на споделените икономики и сигурност, укрепване на общото чувство за идентичност и насърчаване на споделени „ценности“ или принципи, на които то се основава. Именно затова политическите елити от ЕС изпитват трудности да обяснят на своите граждани, т.е. да обосноват защо Съюзът трябва да приеме поредната бедна балканска държава, която да нанесе финансови последици директно на гърба на обикновените граждани на страните членки на ЕС (Fraenkel, 2016). Освен това дългогодишната рецесия, в която бе Гърция, отстрани от сцената може би най-ревностния поддръжник на евроатлантическата интеграция на Западните Балкани (Plakoudas, 2020). Освен това с излизането на Обединеното кралство от ЕС страните от Западните Балкани загубиха ключов поддръжник на разширяването. Въпреки че някои от страните членки станаха критични към разширяването, Обединеното кралство заедно с Германия насърчи реформите и разширяването за региона (Vieber, 2016).

От друга страна, събитията на германската политическа сцена според някои анализатори водят основателно до съмнение, че с напускането на Ангела Меркел, тласкащата сила за Западните Балкани ще изчезне не само чрез Берлинския процес, който е една от най-големите германски външнополитически инициативи и който се свързва с канцлера Меркел, но и чрез личните ангажименти на канцлера към европейската перспектива на тези страни (Фајлке, 2021). Въпреки че от Берлинския процес се очакваше по-голям напредък и регионално сътрудничество, той все още е трудно видим, особено в помирението и взаимното политическо признаване. Като част от този процес са декларирани важни взаимни обещания в посока въздържане от използване на двустранни спорове за възпрепятстване на интеграционния път към ЕС (Huszka, 2020). Във време когато самият ЕС обръща по-малко внимание на региона, очевидно последните резултати, видими чрез няколко инициативи като тази за младите хора в региона – RICO, премахването на таксите за роуминг и подготовката за създаване на общ регионален пазар може да бъде по-реалистична перспектива от интегрирането на региона в ЕС (Фајлке, 2021). Не само чрез Берлинския процес, но като цяло ЕС не обръща достатъчно внимание на въпросите на върховенството на закона, особено във време, когато демократичните стандарти драстично се влошават (Fouéré, 2019). С политиките си към Западните Балкани и основателните страхове от нестабилност, ЕС позволи на принципа на стабилност на всяка цена да насърчи авторитарните тенденции в целия регион.

Самият ЕС е изправен пред собствена вътрешна криза на демокрацията и това се отнася до случаите с Полша и Унгария, където имаше опити за възпрепятстване на съдебната система, медиите и гражданското общество и тенденции за предполагаемо излизане от ЕС. Освен това властите в Румъния, Чехия и Хърватия бяха посочени за корупция по най-високите етажи. Оттук

ЕС има сериозен проблем по отношение на доверието, още повече че няма да може да бъде като пример за страните, които се стремят към ЕС, ако историите за успешна демократична трансформация в страните от Централна Европа са поставени под въпрос или са гнили (Vogel, 2018). Също негативното възприемане на присъединяването на Западните Балкани към ЕС сред някои от членовете на ЕС може да се разбере от бавния темп на политически и икономически промени, настъпили в България и Румъния от момента на тяхното членство в ЕС. Непоследователната политика на ЕС се вижда и чрез критериите за присъединяване към ЕС, които трябва да са универсални за всяка кандидатстваща страна, например: реформи в съдебната система, гарантиране на свободата на медиите, изкореняване на корупцията, укрепване на върховенството на закона. Прилагането на различни стандарти за присъединяване за всяка разглеждана държава, от една страна, позволява на всяка страна да изпълни стандартите за присъединяване според индивидуалния напредък, но, от друга страна, е непредсказуемо и дори дискриминационно в най-лошия случай, както беше показано многократно особено в случая с Република Северна Македония.

За гражданите на Западните Балкани вече е уморително да слушат и коментират едно и също нещо, особено когато аргументите, че страната им все още „не е готова“, „твърде е рано“, се повтарят, или „финансовият риск“ от приемането на нов член надвишава ползите, които биха могли да произтекат от присъединяването му към ЕС. За тях присъединяването към ЕС означава и хармонизиране до известна степен с икономиките и върховенството на закона с „богатата“ Европа, като Англия (преди излизането), Германия или Швеция, които са най-честите дестинации за емигрирали балканци към ЕС. Те са убедени, че членството на страните им в ЕС ще намали корупцията, защото Съюзът по някакъв начин ще бъде гарант за това. При създалата се ситуация възниква въпросът: какви могат да бъдат последствията, както за Югоизточна Европа, така и за ЕС, ако страните от Западните Балкани останат по-дълго в сегашното състояние на несигурност? Повече от ясно е, че бездействието ще се отрази върху тенденция на спад на икономическата активност и назад в политическата среда и върховенството на закона, а това неминуемо ще даде възможност за възходяща тенденция на организираната престъпност, и в резултат на това нерегламентирана външна миграция. Второ, подобна тенденция несъмнено ще събуди иредентистки идеи за преначертаване на границите на Балканите, въпреки факта че САЩ изпращат ясно послание, че са против всякакво прекрояване на границите на Балканите.

Обществеността непрекъснато кипи от идеи за еднонационални държави, особено след неофициалния документ на Янес Янша за прекрояване на границите в Западните Балкани. Не по-малко провокативни тук според анализатори са изказванията на бившия посланик на ОССЕ в Прищина и голям албански

лобист Уилям Уокър, който призова всички албанци, живеещи извън границите на Албания, Македония, Сърбия и от Черна Гора, да се обединят на предстоящите избори в тези страни и да гласуват за кандидатите албанци, като същевременно критикува местните албански политици, че са корумпирани и зависими от международни ментори (Таневски, 2021).

В допълнение, евентуалната ескалация на напрегнатата ситуация в северната част на Косово може да отвори кутията на Пандора, да запали „Бурето с барут“ и да доведе до нови вълнения и регресия в региона. Безспорно е, че ЕС е катализатор в разрешаването на етнически конфликти и двустранни спорове в региона, но като цяло трудно се справя с национализма (до известна степен) не само в своите редици, но очевидно е по-голяма сила от федерализма в Западните Балкани (Huszka, 2020; Plakoudas, 2020).

Трето, и може би най-важното, намаляването на интереса към ЕС и намаляването на механизма на „меката сила“ на ЕС насърчава други играчи да станат по-активни (Vogel, 2018). Евразийските интереси в региона са сериозно предизвикателство за неговата независимост, и от друга страна – интересите на ЕС и САЩ.

Китай, чрез своите инициативи BRI (Belt and Road Initiative) и 17+1, финансира редица инфраструктурни проекти в Централна и Източна Европа, включително Западните Балкани. Това, което тревожи Запада особено за влиянието на Китай върху страните членки в тези инициативи и бъдещето им, видяно през призмата на китайските дипломатически феномени „капан на дълга“, „дипломация на маските“ и „дипломация на ваксините“, особено след отразеното такова влияние оказано на Унгария и Гърция, директно в Съвета на Европа (Seaman, Nuotari, Otero-Iglesias, 2017).

Постоянната политика на ЕС към страните от Западните Балкани на принципа на „тоягата или морковка“ бе видима по време на кризата от COVID-19, особено в областта на възможността за достъп и след това разпространение на ваксини за тези страни. В този контекст, ЕС просто забравя Западните Балкани и ваксините пристигат първо от Русия, а след това от Китай и Турция. Брюксел само се опитва да съживи разширяването на ЕС към Западните Балкани с инвестиционния план за подпомагане на региона, който е силно засегнат от пандемията от COVID-19 (Blewett-Mundy, 2020). Ангажиментът на Русия се разглежда предимно през призмата на недопускането на страните от Западните Балкани да се присъединят към НАТО и тя не е ентузиазизирана от членството им в ЕС. Критичният фокус бе насочен към Москва и за влияние върху местните медии и производството на фалшиви новини чрез тях в страните от Западните Балкани. Освен това има доказателства за руско участие в неуспешния заговор за преврат в Черна гора през октомври 2016 г. Турция, от друга страна, е активна в икономическата и културната сфера, особено в Албания, Косово и Босна и Херцеговина (Dabrowski, Myachenkova, 2018). В от-

съствието на ЕС САЩ се фокусират върху региона, макар и за кратко. Според Пиеро Фасино, председател на комисията по външните работи на Камарата на депутатите на Италия, перспективите за евроатлантическа интеграция на Западните Балкани са необходимо условие за осигуряване на стабилност не само на Балканите, но и в Европа, докато решението за разширяване на НАТО в тази част на Югоизточна Европа е правилно и далновидно (Fassino, 2021).

Допълнително послание за внимателно поведение на всички участници в Западните Балкани отправя американската администрация чрез изпълнителната заповед на американския президент Байдън. Но очевидно, когато ЕС няма ясна стратегия за региона, а той е мишена на евро-азиатски влияния, САЩ се „връщат“ на Западните Балкани, като изпращат с мандати сериозни посланици „тежка категория“ в дипломатията на САЩ, които познават терена и възможностите в него добре. Имена, известни на обществеността в региона, са били част от поредица от процеси и политически връзки, като Габриел Ескобар, който ще замени Матю Палмър като специален представител на Държавния департамент за региона на Западните Балкани, Кристофър Хил е номиниран за посланик в Сърбия, Джефри Ховениер ще бъде посланик в Прищина, Майкъл Мърфи е новият посланик на САЩ в Босна и Херцеговина, а Джеймс О’Брайън, който е номиниран за координатор на санкционната политика на Държавния департамент, също ще се занимава с Балканите. Какви ветрове ще донесе тази силна дипломатия на САЩ на Западните Балкани, предстои да видим.

„ОТВОРЕНИ БАЛКАНИ“ КАТО АЛТЕРНАТИВА ЗА ЕС

При тази геополитическа ситуация в региона и при ясната картина, че никой не си прави илюзии, че страните от Западните Балкани са желани в ЕС, а доверието в обещанията на ЕС е почти напълно загубено, някои от страните на Западните Балкани стартират инициативата „Отворени Балкани“ (Key findings from the European Commission Report on North Macedonia for 2021, 2021). Това означава, че в момента в региона има две инициативи, които имат еднаква или сходна цел. Берлинският процес, от една страна, където основната цел е да подтикне сътрудничеството и формирането на общ регионален пазар, на което се стреми преди всичко Германия и партньорите от ЕС и се отнася за всички 6 страни от Западните Балкани, а от друга страна, инициативата за „Отворени Балкани“, която също насърчава сътрудничеството, но в момента се подкрепя само от Македония, Албания и Сърбия. Като цяло инициативата „Отворени Балкани“ е обект на критики по отношение на приобщаването, въпреки че са поканени всички с изключение на Косово. Такива нови разработки за анализаторите не само обещава по-голяма стабилност и просперитет, но и демонстрират инициативи в региона (Powell, 2021). Според инициато-

рите целта е да се улесни търговията, движението на граждани и развитието на икономиката, което първоначално бе верифицирано с три меморандума, а именно: за сътрудничество за улесняване на вноса, износа и движението на стоки в Западните Балкани, за свободен достъп до пазара на труда в Западните Балкани и Споразумение за сътрудничество за защита от бедствия в Западните Балкани (Мини Шенген стана Отворени Балкани, 2021). Инициативата в момента е с ясно послание, че запълва празното време до желаното влизане в ЕС, и не е заместител на членството в ЕС. На форума и представянето на инициативата „Отворени Балкани“, Вучич казва: „Ние не сме нито глупави, нито наивни да вярваме, че някой ще работи в полза на нашите страни, ако не правим нищо“. В същия контекст Заев добавя: „Не можем да чакаме всички вътрешни проблеми на Европейския съюз да бъдат решени, за да продължим напред. Тогава, когато Европейският съюз е готов, ние сме тук“. (Поповски, 2021). И тримата лидери са съгласни, че само с интегриран и свързан регион трите държави могат да вървят към основната цел – членство в ЕС. „Защото не можем да бъдем нищо друго освен държави от европейските Балкани“, казва Заев (Мини Шенген стана Отворени Балкани, 2021).

Интересно е поведението на албанските политици в региона, което може да доведе до охлаждане на отношенията между Албания и Косово, смятат някои експерти (Brezar, 2021). Докато Косово остро критикува инициативата, наричайки я възраждане на Югославия с ясното послание, че по-скоро ще се интегрират чрез Берлинския процес, отколкото чрез „Отворените Балкани“, Рама иска да се утвърди като европейски политик, който се е отдалечил от идеите за Велика Албания, докато македонските албански политици умело избягват да посещават събитията, организирани от инициативата. Въпреки че ЕС изглежда не възприема тази инициатива, реакциите на Берлин и канцлера Меркел (2005–2021) като основен промотор на Берлинския процес, откъдето произлиза първоначалната инициатива за общ икономически пазар за всички страни от Западните Балкани, и чрез които биха се доближили в бъдеще до европейския пазар и ЕС, са скептични с ясното послание, че за да успее, трябва да се присъединят всички страни от Западните Балкани. Специалният представител на ЕС за диалога между Прищина и Белград – Мирослав Лайчак, оценява инициативата „Отворени Балкани“ като „нездрословна конкуренция“. От друга страна, САЩ ясно подкрепят инициативата и изпращат насърчителни послания към останалите три страни да използват тази възможност и да се присъединят към нея възможно най-скоро (виж Миковиќ, 2021). След срещата на върха в Скопие, говорителката на Европейската комисия Ана Пизонеро подкрепя ангажиментите на лидерите за регионално сътрудничество (Илиевски, 2021).

Регионалните и световни медии констатираат, че „Отворените Балкани“ са отговорът на „мъгливата европейска химера“. Българският всекидневник

„Дума“ посочва, че „някои в Брюксел смятат, че „мини Шенген“ е вид интеграционен сепаратизъм, който вместо Европейски съюз създава Балкански съюз“, като заключава, че: „ЕС трябва да бъде доволен, че разочарованието на трите страни поради бавната европейска интеграция ще смекчи миниикономическия съюз“. Френският вестник „Либерасион“ оценява, че инициативата „Отворени Балкани“ „предлага интеграция, която е много далеч от това, което се случва и се предлага в момента от Европейския съюз“ (ЕУ медиуми: „Отворен Балкан“ се движи во спротивна насока со перспективата за членство во ЕУ, 2021). Някои от анализаторите коментират, че в бъдеще инициативата може да генерира положителни приходи за трите страни и за останалите, които се очаква да се присъединят, особено под натиска на бизнес общността, като това се отнася преди всичко за Босна и Херцеговина и Черна гора, но също така Косово, чиято икономика е зависима от икономиките на трите страни, въпреки че те ще продължат да остават неравнопоставени индивидуално и като регион. Освен това много успешни балкански компании са собственост на корпорации от ЕС.

Това, което се очаква в бъдеще, е реакцията на европейските чиновници и лидери на „падането“ на границите от 1 януари 2023 г. между страните от „Отворените Балкани“. Това е голямо предизвикателство за сигурността според някои експерти, т.е. неконтролираното движение на мигранти, трафикът на наркотици и хора (Plakoudas, 2020) и злоупотребите с Шенген с неконтролирани миграции на фалшиви търсещи убежище.

Част от обществеността сравнява „Отворени Балкани“ с Вишеградската група, особено след реакцията на страните от Вишеградската група, които приветстват този проект. Но подобни сравнения не са адекватни, най-вече защото това са две напълно различни инициативи.

Някои анализатори пък се съмняват в ролята на Северна Македония в „Отворените Балкани“, където тя е в компанията само на Албания и Сърбия, без останалите страни. Те виждат това през призмата на разрешаване на спора между Прищина и Белград, което по някакъв начин би било в собствена вреда. Ето защо посланията на САЩ, че границите на Балканите са неизменни, вдъхват увереност, че Северна Македония може само да спечели от сътрудничество с Албания и Сърбия.

Въпреки че в момента „Отворени Балкани“ е само икономическа инициатива, а не алтернатива на членството в ЕС, тя може да бъде начин държавите бързо да възстановят доверието и да се подготвят за членство в ЕС, както и да се възползват от всички възможности за синергия и сътрудничество. В допълнение към възможните икономически ползи е необходимо да се сложи край на вредната и подстрекателска политическа реторика в региона.

РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЯ И ЕС – ОТНОШЕНИЯ И ВЛИЯНИЕ

Пълноправното членство на Република Северна Македония в ЕС е ключов стратегически приоритет от обявяването на независимостта през септември 1991 г., когато тогавашното политическо ръководство изразява ясен и недвусмислен интерес – Македония да стане част от ЕС, който по-късно беше формализиран с подписването на Споразумението за стабилизиране и асоцииране 2001 г. Македония има статут на кандидат за членство в ЕС от 2005 г. и оттогава е израснало цяло едно поколение македонски граждани и от тази гледна точка, въпреки че изглежда далеч от членство в ЕС, разочарова македонските граждани, особено младите хора, които масово мигрират през последното десетилетие, особено към „богата“ Европа.

Политиката за разширяване на ЕС е стратегическа инвестиция в мир, демокрация, просперитет, сигурност и стабилност в Европа. Следователно започването на дългоочакваните преговори за присъединяване остава не само стратегическа цел на всички политически партии в Северна Македония, но и на цялата страна и нейните граждани, защото най-накрая ще постави страната по пътя към ЕС. Това е основната движеща сила на реформите в страната, които са насочени преди всичко към създаване на политическа стабилност (Пристапуването на Република Северна Македонија во ЕУ: Заслуги, придобивки и импликации, 2019). Не само декларативно, за да постигне тази стратегическа цел, Северна Македония се впуска в труден процес на реформи, преминава през поредица от политически турбуленции и тежки политически кризи, чието разрешаване бе с посредничеството на САЩ и Европейския съюз. Всъщност САЩ и Европейският съюз посредничат във всички основни политически процеси в Северна Македония.

Ангажиментът им е видим не само по време на края на гражданския междуетнически конфликт в Македония през 2001 г., подписването и прилагането на Охридското рамково споразумение, както и за разрешаването на политическата криза през 2015–2017 г. с подписването на Пържинските споразумения. Те също така са гарант и посредник при разрешаването на спора за името с Гърция и подписването на Преспанското споразумение под егидата на ООН. Всички тези процеси и реформи са оценени положително от ЕС, с обещания за европейското бъдеще на Македония, но поне засега без конкретен напредък.

Подписването на Преспанското споразумение и неговото прилагане предизвиква допълнителни сериозни политически сътресения не само в Северна Македония, но и в Гърция. Ратифицирането му в гръцкия парламент означава премахване на единствената пречка за присъединяването на Република Северна Македония към НАТО, и открит път за предприединителни преговори с ЕС. Дългогодишният спор, който изглежда неразрешен в очите

на двете нации, води до споразумение, което за някои македонски политици е клинично мъртво устройство, прикрепено към споразумение (Апасиев, 2018), докато за европейските лидери това е „отворен коридор“ към ЕС. Три години след „Преспа“ анализаторите си задават въпроса дали „Преспа“ ще бъде проблематизирана или капитализирана? Д-р Малинка Ристевска Йорданова от Института за европейска политика – Скопие, споделя мнението на обществеността в Северна Македония, че външните похвали за трудния компромис с Преспанското споразумение не спират, но въпреки голямата и безпрецедентна отстъпка, направена със смяната на името, до момента е довела само до членство в НАТО, а второто голямо обещание за членство в ЕС изглежда е забравено от европейските лидери, които посещават Македония малко преди референдума.

Обществеността е свидетел на интензивни посещения в навечерието на референдума, на настоящи чуждестранни дипломати, министри и представители на международната общност, непознати в историята на страната от нейната независимост. Въпреки че на преден план се изтъква съдържането на ненамеса във вътрешните работи на страната, призивите на дипломатите към македонските граждани за участие в референдума за смяна на името, с обещание за евроатлантическа перспектива, са единодушни. Бившият министър на отбраната на САЩ, Джеймс Норман Матис заявява, че референдумът е най-важният вот в историята на страната, привличайки вниманието на обществеността към факта, че Москва финансира проруски групи за отмяна на референдума за промяна на името. Настоящият генерален секретар на НАТО Йенс Столтенберг, който също посещава Република Македония преди споразумението и след среща с премиера Заев, казва, че страната има историческа възможност да стане член на НАТО и Европейския съюз, но трябва да се съгласи на компромис за името. Освен това германският канцлер Ангела Меркел (2005–2021) посещава Македония с послание, че страната може да бъде част от европейското семейство, но е необходима много работа, а това не е възможно без успешен референдум. Тогавашният върховен представител на ЕС по въпросите на външните работи и политиката на сигурност Федерика Могерини се среща с лидерите на политическите партии в Македония с призив, че успешният референдум е от решаващо значение за членството в ЕС. Отбелязани са и посещенията на тогавашния държавен секретар на САЩ по европейски и евразийски проекти Уес Мичъл, на бившия австрийски канцлер Себастиан Курц, на тогавашния министър за Европа и Америка в британското външно министерство Алън Дънкан, както и много други настоящи и бивши чужди политици и дипломати с ясно послание за европейското бъдеще на Македония, но чрез успешен референдум и приемане на Преспанското споразумение (Фазлагик, 2018). Въпреки че натискът върху гражданите е голям, той все още е неуспешен. Съединените щати и Европейският съюз бързат да критикуват

Москва, че тя саботира с мотиви да обезкуражава страната да се стреми към интеграция в ЕС и НАТО.

Заклученията на поддръжниците на процеса, въпреки факта, че референдумът се провали и не достигна съответния праг, са в посока, че огромен брой граждани отиват до урните и подкрепят Преспанското споразумение. От днешна дистанция става все по-ясно, че Преспа не дава очакваните резултати не само политически, но и формално не поражда международни правни действия и задължения за ЕС. Очевидно е, че няма гаранции за започване на преговорите навреме, както е обещано и прогнозирано, че те ще настъпят веднага след прилагането на Преспанското споразумение и смяната на името на страната. „Забавянето на процеса от страна на Франция, а след това и вето на България сериозно застрашиха доверието, но и увеличиха недоверието в ЕС в региона“, казва Ристевска (Блажевска, 2021).

След френското вето за Северна Македония и Албания, обществеността забелязва несъответствията във френския аргумент, изнесен от френските представители в Северна Македония и този, обявен в Брюксел от Макрон (Блажевска, 2019). Въпреки че някои автори твърдят, че намерението на Франция е да започне съществени реформи в процеса на присъединяване към ЕС със Западните Балкани (Nechev, Nikolovski, 2020), изявленията все още създават допълнително объркване относно мотивите на френското вето. Трябва да се отбележи, че всички последни оценки на Европейската комисия са без допълнителни условия, въпреки че в миналото има периоди и доклади, когато това не е така. Ако намеренията на Франция са да напредне в процеса на присъединяване с по-голямо доверие и по-голям политически ангажимент от страна на страните – членки на ЕС, той става по-сложен от всякога и провокира политическа политизация в някои държави – членки на ЕС. И точно това се случва със Северна Македония по отношение на вето от България (Nechev, Nikolovski, 2020).

Необвързващ разказ на докладите на ЕК, обобщен само в заключения и препоръки, които трябва да се реализират изключително добросъвестно от страните кандидатки, за да може следващият доклад да съдържа умерени похвали или забележки за свършената работа, без конкретни срокове за операционализиране, без ясен разказ за признаване на напредъка, който ще бъде резултат от обвързващи стъпки за държавите членки, поставя под въпрос тяхната уместност и достоверност.

Следователно местните лидери вместо да бъдат насърчавани и дори да бъдат принудени да се доближат до същността на стандартите за членство в ЕС, те са мотивирани само механично да преминават през тези критерии на процеса на присъединяване. Последният доклад на Европейската комисия също съдържа похвали и критики, с добре познатия наратив „донякъде подготвени“, „умерено подготвени“, „до известна степен подготвени“, „до голяма

степен“ и т.н. По отношение на политическите критерии в доклада, които са най-честата причина за критики, се казва, че Северна Македония продължава усилията си за укрепване на демокрацията и върховенството на закона. Страната демонстрира своя ангажимент за постигане на резултати в ключови области, включително чрез дневния ред на Програмата „Европа у дома“ и Плана за действие за борба с корупцията – 2021. Страната продължава да консолидира опита си в разследването, преследването и наказателното преследване на няколко дела за корупция, включително такива на високо ниво, и укрепва институционалната си рамка, по-специално Държавната комисия за превенция на корупцията (ДКПК) и прокурора за организирана престъпност и корупция (ОССРО). Отбелязва се, че делата, заведени от бившата Специална прокуратура, продължават да вървят напред, като редица първоинстанционни присъди и нови дела са образувани въз основа на следствени материали от бившата Специална прокуратура и Държавната комисия за превенция на корупцията откри няколко дела, включително за висши служители (Key findings of the 2021 Report on North Macedonia, 2021). В тази връзка и като потвърждение за „умерения напредък“ в борбата с корупцията и в почти същия период с публикуването на Доклада на ЕК, антикорупционните активисти реагират, че институциите не действат по техни инициативи, за които имат отворени дела, т.е. че няколко от делата им са блокирани и месеци наред не получават отговор от компетентните институции (Антикорупционерите бараат разврска за „Холидеј Ин“, 2021).

В раздела за контрол на органите ЕК отбелязва, че правната рамка до голяма степен е в съответствие с европейските стандарти и е постигнат известен напредък на оперативното ниво, но трябва да се направи много повече за подобряване на ефективността на правоприлагането в борбата с определени форми на престъпност, като прането на пари и финансовите престъпления (Key findings of the 2021 Report on North Macedonia, 2021). В този контекст ежегодният Доклад за напредъка на Северна Македония в Държавния департамент има достатъчно остър наратив и забележки за високото ниво на корупция в страната. Той предизвиква остри реакции от страна на обществеността, експертите и политическите партии.

Въпреки дилемите на опортюнистите по разширяването на ЕС, относно реалната готовност на страната да започне преговори, политиките признават, че Северна Македония извън ЕС има толкова взаимни последици, колкото и присъединяването ѝ към Съюза, особено след Преспанското споразумение. Блокадата на Северна Македония подкопава двустранните споразумения, сключени от страните от региона. Примерите са многобройни. Например какви биха били мотивите на Сърбия да признае Косово, знаейки, че това ще предизвика сътресения и вътрешна политическа криза, а никой не ѝ гарантира сигурно влизане в ЕС?

Историческите въпроси в тази част на Европа често се надценяват и създават спорове, които могат да сложат край на дори най-малката възможност за разширяване на ЕС, ако компромисът по тях се превърне в предпоставка за започване на преговорите. Ето защо „Преспя“ не трябва да се релативизира независимо от реалната готовност на страната да започне преговори. От друга страна, някои автори предупреждават, че тази ситуация ще доведе и до негативни последици за сигурността за управлението на външните граници на ЕС (Nechev, Nikolovski, 2020).

Докато отношенията на ЕС със Западните Балкани са горещи и студени, други играчи са на прага. Русия е особено активна по време на периода на преименуване и е свързана с подкопаването на процеса на смяна на името, за да спре интеграцията на Северна Македония в НАТО. Отношенията допълнително се обтягат след взаимното експулсиране на дипломати, в знак на солидарност със западната политика спрямо Русия от македонска страна и в знак на реципрочност от руска страна. Москва също е посочена за участието си в производството на фалшиви новини чрез медии под нейно влияние, но предимно чрез социалните мрежи, което допринася за това Северна Македония да бъде международно известна като генератор на фалшиви новини. Под прикритието на фалшивите новини се представят както реални, така и истински критики за провалите на правителството.

Влиянието на Китай в Северна Македония се вижда през призмата не само на инициативите „Един пояс, един път“ и 17+1, но и през китайските дипломатически феномени. След като Западът и особено ЕС не проявяват достатъчен интерес към Западните Балкани по време на пандемията, правителството променя реториката на последователност със Запада и ваксините, потвърдени от местните здравни институции и са закупени 200 000 китайски ваксини, с които започва масовата имунизация в страната. Някои от медиите виждат това като засилване на сътрудничеството между Китай и Северна Македония, особено след срещата на министър Филипче с посланика на Китай Джан Джуо, където бе подчертано сътрудничеството между двете страни и солидарността на Китай по време на пандемията, въпреки че са направени множество дарения от други страни (Филипче: Поддршката од Кина и кинескиот народ е од огромна важност за здравствениот систем, 2021). От друга страна, Северна Македония и Албания имат особено положителен поглед върху сътрудничеството със САЩ, което допълнително намалява политическото и икономическото значение на ЕС. Но въпреки подобни сфери на влияние, въпреки многобройните блокади и неизпълнени обещания, македонските граждани в голям процент подкрепят интеграцията на Северна Македония в ЕС. Както гражданите, така и политиците и експертите са единодушни в мнението си, че членството в ЕС ще се отрази положително на демократичния

климат в страната, ще укрепи икономиката, а това неминуемо ще доведе до по-добри условия на труд и живот за всички граждани.

Отварянето на преговори за присъединяване е важна стъпка към приеждането и прилагането на европейските ценности и принципи. Въпреки че страните кандидатки ще бъдат обект на дълъг и сложен процес, той от друга страна ще осигури пряк надзор от страна на държавите членки на ЕС, и от тази позиция те ще имат по-голям авторитет и влияние върху напредъка на страната на всеки етап от преговорите.

Това е достатъчно време ЕС да консолидира и плавно да завърши необходимите вътрешни реформи преди реалното присъединяване на западните страни (Пристапуването на Република Северна Македонија во ЕУ: Заслуги, придобивки и импликации, 2019).

Ето защо е необходимо бързо да се започнат преговори.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Докато ЕС поставя нови условия и критерии за членство, за страните от Западните Балкани евразийските играчи са в задния двор на Европа. Провалът на процеса представлява заплаха за сигурността не само на уязвимите страни от региона, но също така създава рискове за ЕС и неговите държави членки. Русия, Китай и Турция вече създадоха благодатна почва в страните от Западните Балкани за тяхно влияние.

Северна Македония все още има отрицателни оценки в досието си в областта на корупцията и върховенството на закона, но от друга страна „Преспа“ не дава очакваните резултати – не само политически, но и формално юридически не произвежда никакви международни правни действия и задължения за ЕС. Очевидно е, че няма гаранции за своевременно започване на преговорите, тъй като бе обещано и прогнозирано, че това ще се случи веднага след прилагането на Преспанския договор, и смяната на името на държавата.

Помирението и разрешаването на двустранните спорове между страните в региона трябва да бъде основен приоритет, защото ЕС няма да приеме да внася тези спорове, които биха могли да застрашат неговата стабилност. Разширяването на ЕС е по-скоро политическо решение, отколкото разчитане на реформи (поне ако се съди по последните две разширявания). Точно затова Северна Македония очаква капитализиране на Преспанското споразумение чрез бързо членство в ЕС. Това допълнително ще мотивира Сърбия и Косово за компромис.

Въпреки че в момента „Отворени Балкани“ е само икономическа инициатива и не е алтернатива на ЕС, ако се вземе предвид непоследователната политика на ЕС, инициативата може да се очаква да прерасне и в политическа

с ясно дефинирани цели, искания, и интереси на участниците, което ще бъде предмет на допълнителни изследвания в бъдеще.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Антикорупционерите бараат разврска за „Холидеј Ин“** (2021) [онлайн]. *DW*, 25.10.2021 [Прегледан: 30.10.2021]. Достъпно на: <https://p.dw.com/p/429gY> [*Antikoruptsionerite baraat razvraska za „Holidеј In“* (2021) [onlayn]. *DW*, 25.10.2021 [Pregledan: 30.10.2021]. Dostapno na: <https://p.dw.com/p/429gY>]
- Апасиев, Д.** (2018). Смртните правни пречки поради кои т.н. Преспански договор е клинички мртов [онлайн]. *Respublica*: Блог Институт за комуникациски студии, 26.06.18. [Прегледан: 30.10.2021]. Достъпно на: <https://respublica.edu.mk/blog/javen-interes/2018-06-26-08-25-04/> [Apasiev, D. (2018). Smrtnite pravni prechki poradi koi t.n. Prespanski dogovor e klinichki mrtov [onlayn]. *Respublica*: Blog Institut za komunikatsiski studii, 26.06.18. [Pregledan: 30.10.2021]. Dostapno na: <https://respublica.edu.mk/blog/javen-interes/2018-06-26-08-25-04/>]
- Блажевска, К.** (2019). Аргументите за француското „не“ и натаму во магла [онлайн]. *DW*, 25.10.2019 [Прегледан: 30.10.2021]. Достъпно на: <https://p.dw.com/p/3RuEx> [Blazhevaska, K. (2019). Argumentite za frantsuskoto „ne“ i natamu vo magla [onlayn]. *DW*, 25.10.2019 [Pregledan: 30.10.2021]. Dostapno na: <https://p.dw.com/p/3RuEx>]
- Блажевска, К.** (2021), „Преспа“ ќе се проблематизира или капитализира? [онлайн]. *DW*, 30.09.2021 [Прегледан: 30.10.2021]. Достъпно на: <https://p.dw.com/p/414Gv> [Blazhevaska, K. (2021), „Prespa“ ќе se problematizira ili kapitalizira? [onlayn]. *DW*, 30.09.2021 [Pregledan: 30.10.2021]. Dostapno na: <https://p.dw.com/p/414Gv>]
- ЕУ медиуми:** „Отворен Балкан“ се движат во спротивна насока со перспективата за членство во ЕУ (2021) [онлайн]. Локално, 03.08.2021 15:43 [Прегледан: 30.10.2021]. Достъпно на: <https://lokalno.mk/mediumi-vo-eu-initsijativata-otvoren-balkan-e-sprotivna-na-perspektivata-za-chlenstvo-vo-eu/> [EU mediumi: „Otvoren Balkan“ se dvizhi vo sprotivna nasoka so perspektivata za chlenstvo vo EU (2021) [onlayn]. *Lokalno*, 03.08.2021 15:43 [Pregledan: 30.10.2021]. Dostapno na: <https://lokalno.mk/mediumi-vo-eu-initsijativata-otvoren-balkan-e-sprotivna-na-perspektivata-za-chlenstvo-vo-eu/>]
- Илиевски, Х.** (2021). Отворен Балкан – Отскочна даска или замена за ЕУ? [онлайн]. *Радио МОФ*, 23.09.2021 11:00 [Прегледан: 30.10.2021]. Достъпно на: <https://www.radiomof.mk/stav-otvoren-balkan-otskochna-daska-ili-zamena-za-eu/> [Ilievski, H. (2021). Otvoren Balkan – Otskochna daska ili zamena za EU? [onlayn]. *Radio MOF*, 23.09.2021 11:00 [Pregledan: 30.10.2021]. Dostapno na: <https://www.radiomof.mk/stav-otvoren-balkan-otskochna-daska-ili-zamena-za-eu/>]
- Миковиќ, Н.** (2021). „Отворен Балкан“: Кој има корист од оваа „мини ЕУ“ на Балканот? [онлайн]. *МИА*, 1 август 2021 [Прегледан: 30.10.2021]. Достъпно на: <https://shortest.link/m0qr> [Mikoviќ, N. (2021). „Otvoren Balkan“: Koj ima korist od ovaа „mini EU“ na Balkanot? [onlayn]. *MIA*, 1 avgust 2021 [Pregledan: 30.10.2021]. Dostapno na: <https://shortest.link/m0qr>]

- Мини Шенген стана Отворени Балкани** (2021) [онлайн]. *DW*, 29.07.2021 [Прегледан: 30.10.2021]. Достъпно на: <https://p.dw.com/p/3yGI3> [Mini Shengen stana Otvoreni Balkani (2021) [onlayn]. *DW*, 29.07.2021 [Pregledan: 30.10.2021]. Dostapno na: <https://p.dw.com/p/3yGI3>]
- Поповски**, Љупчо. Отворен Балкан и затворена Европа (2021) [онлайн]. *DW*, 31.07.2021 [Прегледан: 30.10.2021]. Достъпно на: <https://p.dw.com/p/3yLqT> [Popovski, Љупчо. Otvoren Balkan i zatvorena Evropa (2021) [onlayn]. *DW*, 31.07.2021 [Pregledan: 30.10.2021]. Dostapno na: <https://p.dw.com/p/3yLqT>]
- Пристанувањето на Република Северна Македонија во ЕУ: Заслуги, придобивки и импликации** (2019) [онлайн]. Скопје: Фондација Отворено општество – Македонија [Прегледан: 30.10.2021]. Достъпно на: <https://shortest.link/nfN0> [*Pristapnuvaњето na Republika Severna Makedonija vo EU: Zaslugi, pridobivki i implikatsii* (2019) [onlayn]. Skopje: Fondatsija Otvoreno opshtestvo – Makedonija [Pregledan: 30.10.2021]. Dostapno na: <https://shortest.link/nfN0>]
- Таневски**, С. (2021). Ако е тешко обединувањето на Албанците, има ли кој да ја заврши работата!? [онлайн]. *Нова Македонија*, 20.08.2021 11:00 [Прегледан: 30.10.2021]. Достъпно на: <https://shortest.link/nXwN> [Tanevski, S. (2021). Ako e teshko obedinuvaњето na Albantsite, ima li koj da ja zavrshi rabotata!?! [onlayn]. *Nova Makedonija*, 20.08.2021 11:00 [Pregledan: 30.10.2021]. Dostapno na: <https://shortest.link/nXwN>]
- Фазлагик**, Адмир (2018). Македонија во пресрет на историскиот референдум на 30 септември [онлайн]. *AA Anadolu Agency*, 25.09.2018 Обновена: 26.09.2018 [Прегледан 30.10.2021]. Достъпно: <https://shortest.link/mq74> [Fazlagik, Admir (2018). Makedonija vo presret na istoriskiot referendum na 30 septemvri [onlayn]. *AA Anadolu Agency*, 25.09.2018 Obnovena: 26.09.2018 [Pregledan 30.10.2021]. Dostapno: <https://shortest.link/mq74>]
- Фајлке**, Аделхајд (2021). Меѓу прагматизам и разочарување [онлайн], *DW*, 6.07.20216 [Прегледан 30.10.2021]. Достъпно: <https://p.dw.com/p/3w4yv> [Fajlke, Adelhajd (2021). Meѓu pragmatizam i razocharuвање [onlayn]. *DW*, 6.07.20216 [Pregledan 30.10.2021]. Dostapno: <https://p.dw.com/p/3w4yv>]
- Филипче: Поддршката од Кина и кинескиот народ е од огромна важност за здравствениот систем** (2021) [онлайн]. *Влада на Република Северна Македонија*, 22.06.2021 12:09 [Прегледан: 30.10.2021]. Достъпно на: <https://vlada.mk/node/25663> [*Filipche: Poddrshkata od Kina i kineskiot narod e od ogromna vazhnost za zdravstveniot sistem* (2021) [onlayn]. Vlada na Republika Severna Makedonija, 22.06.2021 12:09 [Pregledan: 30.10.2021]. Dostapno na: <https://vlada.mk/node/25663>]
- Bieber**, F. (2016). Ever Farther Union: Balkans and the Brexit, Nations in Transit: brief [online]. *Freedom House*, June 2016. PDF [Viewed 30.10.2021]. Available at: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/brexit-means-for-the-balkans_brief_FINAL.pdf
- Blewett-Mundy**, H. (2020). The EU tries to revive Western Balkan Enlargement in Midst of a Pandemic [online]. *Global Risk Insights*, December 7, 2020 [Viewed 30.10.2021]. Available at: <https://globalriskinsights.com/2020/12/the-eu-tries-to-revive-western-balkan-enlargement-in-midst-of-a-pandemic/>

- Brdo Declaration, 6 October 2021** (2021) [online]. *European Council* [Viewed 26.02.2023]. Available at: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/10/06/brdo-declaration-6-october-2021/>
- Brezar, A.** (2021), As EU membership stalls, Balkan countries make controversial move to create their own mini-Schengen [online]. *Euronews*, Updated: 31/08/2021 [Viewed 30.10.2021]. Available at: <https://www.euronews.com/2021/08/31/as-eu-membership-stalls-balkan-countries-make-controversial-move-to-create-their-own-mini-schengen/>
- Dabrowski, M., Myachenkova, Y.** (2018). The Western Balkans on the road to the European Union [online]. *Policy Contribution*, Issue n°04, February 2018, pp. 1–8 [Viewed 30.10.2021]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/323337262_The_Western_Balkans_on_the_road_to_the_European_Union
- De Munter, A.** (2022). The Western Balkans [online]. *Fact Sheets on the European Union European Parliament*, 10 2022 [Viewed 26.12.2022]. Available at: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/168/the-western-balkans>
- Fassino, P.** (2021) Fassino: EU must immediately send out positive signals to the Western Balkans [EWB Interview] [online]. *European Western Balkans*, 11.08.2021. [Viewed 30.10.2021], Available at: <https://europeanwesternbalkans.com/2021/08/11/ewb-interview-fassino-eu-must-immediately-send-out-positive-signals-to-the-western-balkans/>
- Fouéré, A.** (2019). The EU’s re-engagement with the Western Balkans: A new chapter long overdue [online]. *CEPS Centre for European Policy Studies*, 10. Jan. 2019 [Viewed 30.10.2021]. Available at: <https://www.ceps.eu/ceps-publications/eus-re-engagement-western-balkans-new-chapter-long-overdue/>
- Fraenkel, E.** (2016). The EU and the Western Balkans: Do They Share a Future? [online]. *CIDOB*, 03/2016 [Viewed 30.10.2021]. Available at: https://www.cidob.org/en/publications/publication_series/notes_internacionals/n1_145_the_eu_and_the_western_balkans_do_they_share_a_future/the_eu_and_the_western_balkans_do_they_share_a_future
- Huszka, B.** (2020). The power of perspective: Why EU membership still matters in the Western Balkans [online]. *European Council on Foreign Relations*, January 2020. PDF [Viewed 30.10.2021]. Available at: https://ecfr.eu/wp-content/uploads/the_power_of_perspective_why_eu_membership_still_matters_in_western_balkans.pdf
- Key findings from the European Commission Report on North Macedonia for 2021** (2021) [online]. *European Western Balkans*, 19. 10. 2021 [Viewed 30.10.2021], Available at: <https://europeanwesternbalkans.com/2021/10/19/key-findings-of-the-2021-european-commission-report-on-north-macedonia/>
- Key findings of the 2021 Report on North Macedonia** (2021) [online]. *European Commission*, 19 October 2021. PDF [Viewed 30.10.2021], Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_21_5280
- Nechev, Z., Nikolovski, I.** (2020). After Prespa: External influences in North Macedonia. The Strategic Role Of External Actors In The Western Balkans. Wilfried Martens Centre for European Studies and the Political Academy of the Austrian People’s Party, pp. 48–73.

- Plakoudas, S.** (2020). The Limits of the EU Enlargement in the Western Balkans [online]. *E-International Relations*. PDF [Viewed 30.10.2021]. Available at: <https://www.e-ir.info/pdf/88582>. ISSN 2053-8626.
- Powell, S.** (2021). European Union Dilemma – What’s Next for the Western Balkans? [online]. *The International Republican Institutes*, August 11, 2021 [Viewed 30.10.2021]. Available at: <https://www.democracyspeaks.org/blog/european-union-dilemma-whats-next-western-balkans>
- Seaman, J., Huotari, M., Otero-Iglesias, M.** (2017). Introduction: Sizing Up Chinese Investments in Europe [online]. In: **Seaman, J.** et al. (eds.). *Chinese Investment in Europe A Country-Level Approach: A Report by the European Think-tank Network on China (ETNC)*. © French Institute of International Relations, December 2017, pp. 9–18. PDF [Viewed 26.02.2023]. Available at: https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/etnc_reports_2017_final_20dec2017.pdf. ISBN: 978-2-36567-810-0
- Vogel, T.** (2018). *Out of Focus: the EU’s Relations with the Western Balkans* [online]. Heinrich-Böll-Stiftung, Brusless European Union. PDF [Viewed 30.10.2021]. Available at: https://eu.boell.org/sites/default/files/uploads/2018/10/eu_and_western_balkans.pdf

